

HADİSLERİN DİLİYLE İMAN-I KÂMİL KAVRAMININ KARAKTERİ

THE CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT OF PERFECT FAITH ACCORDING TO HADITHS

Geliş Tarihi: 22.06.2018 Kabul Tarihi: 27.02.19

DR. HÜSEYİN VURUŞKAN
BİNGÖL/YAYLADERE İLÇE MÜFTÜSÜ

ABSTRACT

One of the most frequently discussed issues in hadiths is iman al-kamil (perfect faith). The Messenger of Allah (saw) stated in most of his hadiths the principles and essentials making a believer reach perfection in terms of faith. In the relevant hadiths, the characteristics of perfect faith are grouped under three main subjects as faith, deeds, and morality. For this reason, the issues relevant to iman al-kamil have been examined within three main frameworks as true faith, good deeds, and good morality in our article. Therefore, the opportunity of seeing the characteristics of the concept of iman al-kamil cited in hadiths in a holistic manner has been provided.

ÖZ

Hadis-i şeriflerde üzerinde sıklıkla durulan konulardan biri iman-ı kâmidir. Allah Resulü (s.a.s.) birçok hadisinde bir mümini, iman yönüyle kemale erdiren esas ve ilkeleri ifade etmişlerdir. Konuyla ilgili hadislerde, kâmil bir imanın vasıfları iman, amel ve ahlâk olmak üzere üç ana konu etrafında toplanmıştır. Bundan dolayı makalemizde iman-ı kâmil ile ilgili hususlar; sahih iman, salih amel ve güzel ahlâk olmak üzere üç ana çerçevede ele alınmıştır. Böylece hadislerde zikredilen iman-ı kâmil kavramının karakter özelliklerini bütüncül olarak görme imkânı sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İman, Mümin, Kâmil, Salih Amel, Güzel Ahlâk.

Keywords: Faith, Believer, Perfect, Good Deeds, Good Morality.

Giriş

Genel temayüle göre, kalb ile tasdik ve dil ile ikrar olarak tanımlanan iman, inanılan hususların amelî ve davranışsal tezahürü bakımından artma ve eksilme yönlü bir yapı arz etmektedir. Salih amelin varlığı ve günahlardan kaçınmak imanı arttırdığı ve kuvvetlendirdiği gibi bunun tam tersi bir durum ise imanı eksiltmekte ve zayıflatmaktadır. Bundan dolayı Allah ve Resulü'nün müminlerden istediği iman, her yönüyle tam ve kuvvetli olan kâmil bir imandır. Çünkü imanın, bir müminin hayatında bütün yönleriyle etkin ve yetkin olabilmesi ancak kâmil bir imanla mümkündür. Aynı şekilde Müslümanların inanç kimliklerinde savrulmaların, olumsuz evrilmelerin yaşanmaması ve hayatın her alanında Müslümanca var olabilmeleri kâmil bir imana sahip olmaya bağlıdır. Müslümanların, özellikle medya ve sanal iletişim araçlarının, modernitenin, seküler ideolojilerin ve din istismar hareketlerinin yıkıcı ve yozlaştırıcı etkisi karşısında münince kalabilmeleri böyle bir iman ile mümkündür.

İman-ı kâmil, sadece inanç esaslarıyla ilgili bir husus değildir. Bir müminin dinî hayatını ilgilendiren bütün esaslar bu kavramın kapsamına dâhildir. Bu bağlamda iman-ı kâmil kavramının anlam ve kapsam çerçevesinin şu şekilde çizilmesi mümkündür.

İman-ı Kâmil Kavramının Anlam ve Kapsam Çerçevesi

İman-ı kâmil, iman ve kâmil kelimelerinin sıfat tamlaması şeklinde terkip edilmesiyle oluşan bir kavramdır. Bu terkip içinde iman, genel kabule göre terim olarak “*dinen inanılması zorunlu olan esas ve hükümlerin doğru ve gerçek olduğunu kalp ile tasdik ve dil ile ikrar ederek kabul etmek*” demektir.¹ Kâmil ise sözlük anlamı itibariyle “*bir şeyin tam, yeterli ve yerli yerinde olması*” anlamına gelmektedir.²

¹ Cürcânî, “İmân”, *et-Ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddık el-Miñşâvî (Kâhire: Dâru'l-fadîle, t.y.), 37.

² Râgıb el-İsfahânî, “Kml”, *el-Müfredât fi-garibi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, t.y.), 441-442.

İman-ı kâmilin terim anlamı ise “*kalb ile tasdik, dil ile ikrar, beden ile amelden müteşekkil mükemmel iman*” şeklinde tanımlanmıştır.³ Buradan hareketle iman-ı kâmil, daha net olarak “*Kur’ân ve sünnet kaynaklı doğru bilgiye dayalı olarak İslâm dininin başta inanç, ibadet ve ahlâk olmak üzere bütün ilke ve hükümlerini öz, söz ve eylem bütünlüğü içinde tam ve eksiksiz kabul etmek*” şeklinde tanımlamak mümkündür.

Nitekim Mü’minûn sûresinin ilk dokuz âyetinde yaklaşık olarak bu muhtevadaki bir tanıma işaret edilmiştir. Bu âyetlerde şöyle buyrulmuştur: “Müminler gerçekten kurtuluşa ermişlerdir. Onlar ki, namazlarında derin saygı içindedirler, faydasız işlerden ve boş sözlerden yüz çevirirler, zekâtı öderler. Onlar ki, ırzlarını korurlar. Ancak eşleri ve ellerinin altında bulunan cariyeleri bunun dışındadır. Onlarla ilişkilerinden dolayı kınanmazlar. Kim bunun ötesine geçmek isterse, işte onlar haddi aşanlardır. Yine onlar ki, emanetlerine ve verdikleri sözlere riayet ederler. Onlar ki, namazlarını kılmaya devam ederler.”⁴

Bu âyetlerde kâmil bir müminin bazı üstün nitelikleri zikredilmiştir.⁵ Ayrıca bu âyetlerde kâmil bir iman; sağlam iman, salih amel ve güzel ahlâk olmak üzere üç ana vasfı üzerinde durulmuştur. İlk âyette geçen “*mümin*” kavramıyla kâmil iman sahibi bir mümin kastedilmiştir. Çünkü gerçek kurtuluşu sağlayan sağlam ve kesin olan kâmil bir imandır. Aynı şekilde âyetlerde zikredilen hususları yerine getirme de böylesi bir imanla mümkündür.⁶ Daha sonraki âyetlerde ise başlıca amellerden olan namaz ve zekât ile bazı güzel ahlâk ilkeleri olan her türlü faydasız ve boş işlerden uzak durma, iffetli olma, güvenilir olma ve sözünde durma konuları üzerinde durulmuştur.⁷ Dolayısıyla iman-ı kâmilin; sahih ve sağlam bir iman, salih amel ve güzel ahlâk olmak üzere üç ana kaynağı bulunmaktadır.

İman-ı kâmil, bir müminin ulaştığı imanî olgunluğun en üstün ve en mükemmel derecesini ifade eden bir kavramdır. İman-ı kâmil, bir müminin Allah Teâlâ başta olmak üzere insanlara ve bütün canlılara karşı mükellefiyetlerini eksiksiz olarak yerine getirmesini sağlayan imandır. Bu kavramın zıttı ise imanin en alt ve en zayıf derecesi olan mücerret imandır. Mücerret iman; inanılması zorunlu olan hususların doğru olduğunu nazarı ve vicdanî olarak bilmek demektir. Bu tür iman vicdanın derinliklerinde gizli kalan, tutum ve davranışlara yansımayan pasif bir imandır. Buna hafî iman da denilmiştir.⁸

³ Aynî, *Umdetü’l-kârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beirut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1421/2001), 1: 212.

⁴ Mü’minûn, 23/1-9.

⁵ Ömer Dumlu, *Kur’ân’da Bazı Kavramlara Bakış* (İzmir: Anadolu Yayınları, 1999), 127-133.

⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’l-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru’l-Tunûsiyye, 1401/1984), 18: 8-9.

⁷ Heyet, *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 4: 9-12.

⁸ Beyhakî (ö. 458/1066), “*Şuabü’l-îmân*” adlı eserinin “*Hakikatü’l-îman*” bölümünde

İmanın derece itibariyle en üstünü kâmil imandır. Bundan dolayı birçok âyet-i kerimede müminlerin kâmil iman sahibi olmaları istenmektedir. İman-ı kâmil kavramı Kur’ân’da doğrudan geçmemektedir. Ancak Kur’ân-ı Kerîm’de bu terkinin kelimeleri olan iman kavramı sekiz yüzden fazla yerde,⁹ kâmil kavramı ise farklı türevleriyle dört yerde geçmektedir.¹⁰ Kâmil kavramı, geçtiği âyetlerde ise iki yerde oruç sayısını,¹¹ bir yerde emzirme süresini,¹² bir yerde ise dinin tamamlandığını¹³ ifade etmek için kullanılmıştır. Dolayısıyla bu kavram Kur’ân’da imana veya müminlere izafe edilmemiştir. Bununla birlikte Kur’ân-ı Kerîm’de iman-ı kâmil kavramı dolaylı olarak birçok âyette zikredilmiştir. Mesela, Enfâl sûresinin ilk âyetlerinde şöyle buyrulmuştur: “Müminler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. Onun âyetleri kendilerine okunduğu zaman bu onların imanlarını artırır. Onlar sadece Rablerine tevekkül ederler. Onlar namazı dosdoğru kılan, kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden Allah yolunda harcayan kimselerdir. İşte onlar gerçek müminlerdir.” (el-Enfâl 8/2-4). Bu âyetlerde geçen “*hakiki müminler*” ifadesiyle kâmil müminlerin bazı nitelikleri belirtilerek inanç konusunda kâmil bir imanın önemine işaret edilmiştir.¹⁴

Aynı şekilde Hucurât sûresinin 15. âyetinde “İman edenler ancak, Allah’a ve Peygamberine inanan, sonra şüpheye düşmeyen, Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihad edenlerdir. İşte onlar doğru kimselerin ta kendileridir.”¹⁵ buyurularak aynı husus ifade edilmiştir. Şöyle ki, bu âyette zikredilen “*İşte onlar doğru kimselerin ta kendileridir.*” ifadesiyle imanı doğru müminler kastedilmiştir.¹⁶ Çünkü bir önceki âyette iman ettiklerini söyleyen bedevîlerin imanlarının makbul olmadığı belirtildikten sonra¹⁷ hemen akabindeki bu âyette gerçek imanın hangi vasıfları taşıması gerektiği açıkça ifade edilmiştir. Dolayısıyla bu âyette de kâmil müminlerin özellikleri ifade edilmiştir.¹⁸

“*iman*” kavramını açıklarken bu vasıftaki imanı “*hafî iman*” olarak isimlendirmiştir. Bkz. Beyhakî, *Şuabü’l-îmân*, nşr. Muhammed es-Saîd ez-Zağlûl (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmîyye, 1421/2000), 1: 36.

⁹ Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22: 212.

¹⁰ Bakara, 2/185, 196, 233; Mâide, 5/3.

¹¹ Bakara, 2/185, 196.

¹² Bakara, 2/233.

¹³ Mâide, 5/3.

¹⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 9: 260-261.

¹⁵ Hucurât, 49/15.

¹⁶ Vâhidî, *el-Vecîz fi tefsîri’l-kitâbi’l-azîz*, thk. Safvân Adnan Dâvûdî (Dimeşk-Beyrut: Dâru’l-kalem/ed-Dâru’ş-şamiyye, 1415/1995), 1020.

¹⁷ Hucurât, 49/14.

¹⁸ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*, 7: 390.

Nisâ sûresinin 136. âyetinde ise, “Ey iman edenler! Allah’a, Peygambere, Peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin. Kim Allah’ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhîret gününü inkâr ederse derin bir sapıklığa düşmüş olur.”¹⁹ buyrulurken müminler, kâmil manada imana çağırılmaktadır.²⁰ Allah Teâlâ bu âyette imanın kemali için müminlere imanın bütün hükümlerine, şubelerine, rükünlerine ve esaslarına riayet etmelerini emretmektedir.²¹

İman-ı kâmil kavramı hadislerde de doğrudan geçmemektedir. Ancak birçok hadiste bu kavrama dolaylı olarak işaret edilmiştir. Birçok hadiste “gerçek anlamda mümin değildir,²² gerçek anlamda iman etmiş olamaz,²³ iman bakımından en mükemmel,²⁴ imanın tadına erer,²⁵ imanın kemalindedir.”²⁶ gibi ifadelerle hem imanı kemale erdiren hususlar belirtilmiş hem de kâmil bir mümin portresinin çerçevesi çizilmiştir.

Âyet ve hadislerdeki bu kullanımlar, iman-ı kâmil ifadesinin kavramlaşma sürecinin temelini oluşturmuştur. Bu kavram ilk dönemlerde “tam iman, kesin iman, makbul iman, hakiki iman” şeklinde ifade edilmiştir. Bu kavramın “*iman-ı kâmil*” şeklinde ilk kullanımı ise tespitimize göre İbn Battâl’a (ö. 449/1057) aittir. İbn Battâl, Buhârî şerhinde “*Kim Allah’a ve âhîret gününe iman ediyorsa misafirini iyi ağırlasın.*”²⁷ hadisinde geçen iman ediyorsa ifadesini “*iman-ı kâmil*” olarak yorumlamıştır.²⁸ Zamanla yaygın olarak kullanılmaya başlanan bu kavramın ilk ıstihâ tanımları yine tespitimize göre Aynî’ye (ö. 855/1451) aittir. Aynî “*Umdetü’l-kârî*” adlı eserinde kâmil imanı, “*kalb ile tasdik, dil ile ikrar ve beden ile amelden müteşekkil iman*” olarak tanımladıktan sonra kâmil imanı oluşturan hususları otuzu tasdik, yedisi ikrar ve kırkı bedenle amel ilgili olmak üzere yetmiş yedi olarak sıralamıştır.²⁹

İman-ı kâmil kavramı genel olarak bakıldığında âyetlerde olduğu gibi hadislerde de sahih iman, salih amel ve güzel ahlâk olmak üzere üç ana konuyu kapsayacak şekilde ifade edilmiştir. Bu üç ana konu çerçevesinde iman-ı kâmilin hadislerde kullanımı şöyledir:

¹⁹ Nisâ, 4/136.

²⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve t-tenvîr*, 5: 229-230.

²¹ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-Azîm*, 2: 434.

²² Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 10: 5 (19668).

²³ Buhârî, “İmân”, 7; Müslim, “İmân”, 71.

²⁴ Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 15; Tirmizî, “Radâ”, 11.

²⁵ Buhârî, “İmân”, 9; Müslim, “İmân”, 67.

²⁶ Bezzâr, *Müsned*, 27: 228 (9895).

²⁷ Buhârî, “Edeb”, 85; Müslim, “İmân”, 75.

²⁸ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim, 2. Baskı (Riyâd: Mektebetü’r-rüşd, 1423/2003), 9: 310.

²⁹ Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 1: 212-213.

1. Sahih İman

Müminin inanç yönüyle kemale erebilmesi ve daima diri kalabilmesi için imanın sahih olması gerekmektedir. İmanın sahih olması; doğru, gerçek, tam, kesin ve sağlam olması demektir. Diğer bir ifadeyle sahih iman, yüzeysel olmayıp tam anlamıyla gönle sinen, yaşama akseden ve kalbe itminan veren imandır. Sahih iman, hiçbir şüphe, tereddüt ve vehim ihtimallerinin olmadığı, kalbî, zihnî ve amelî gelgitlerin yaşanmadığı hakiki imandır.

Allah Resulü (s.a.s.) birçok hadislerinde kâmil imanın en önemli aşamasını oluşturan sahih imanın gerçekleşebilmesi için müminlere yol göstermiş ve bu konuda bazı hususlara riayet etmenin gerekli olduğunu belirtmişlerdir. Bu konudaki hadislerden bazıları şöyledir:

a. *“Şu üç özellik kimde bulunursa o kişi imanın tadına erer: Allah ve Resulü’nü herkesten çok sevmek, bir kimseyi sadece Allah için sevmek, imandan sonra küfre dönmekten, ateşe atılmaktan çekindiği gibi çekinmek.”*³⁰

Allah ve Resulü’nü sevmek ve hayatı bu sevgiye göre şekillendirmek kâmil bir imanın en önemli esasını oluşturmaktadır. Bundan dolayı hadiste zikredilen üç esas bir kalpte tam anlamıyla yerleşip kuvvetlenmedikçe imanın kemale ermesi mümkün değildir. Bir meyvenin tadı nasıl ki olgunlaştığında güzel olursa bir imanın tadı da yani iman ve amele dair bütün esasları gönülden benimsemek ve bu esasların uygulanmasında huzur duymak da bu üç esasla kemale erdiğinde güzel olmaktadır.³¹

b. *“Kim Allah için sever, Allah için buğz eder, Allah için verir, Allah için (onun rızasına uygun olmayan yerlerde) vermezse imanını kemale erdirmiş olur.”*³²

Bu hadise göre sahih bir iman için önemli olan inanç esaslardan biri müminin sevgisini ve nefretini Allah’ın rızasına göre şekillendirmesi, verdiğinde ve vermediğinde Allah’ın rızasını gözetmesi kısacası her şeyde Allah’ın hoşnutluğunu esas almasıdır. Bu hassasiyeti gösterebilen bir mümin hadisin ifadesiyle imanını kemale erdirmiş demektir.

c. *“Allah’ı Rab, İslâm’ı din ve Muhammed’i peygamber olarak gönülden kabullenen kişi imanın tadını alır.”*³³

Allah’tan başka ilâh, İslâm’dan başka din, Hz. Muhammed’in sünnetinden başka yol kabul etmeyen kimsenin kalbinde imanın lezzeti yer eder ve onun tadını duyar.³⁴ Kâdî İyâz’ın (ö. 544/1149) ifadeleriyle Allah’ı Rab,

³⁰ Buhârî, “İmân”, 9; Müslim, “İmân”, 67.

³¹ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1: 242-243.

³² Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 15. Ayrıca bkz. Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme”, 60.

³³ Müslim, “İmân”, 56; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 7 (1807).

³⁴ Nevevî, *Sahihu Müslim bi-şerhi'n-Nevevî*, 2. Baskı (Kâhire: Müessesetü Kurtuba, 1414/1994), 2: 3.

İslâm'ı din ve Hz. Muhammed'i peygamber olarak kabul eden kimsenin imanı sahih, nefsi mutmain, gönlü rahat olur. Çünkü bu konularda bilgisi kesin, delilleri kuvvetli, kalbî sabit-kademdir.³⁵

d. *“Hiçbiriniz beni babasından, evlâdından ve bütün insanlardan daha çok sevmedikçe kâmil mümin olamaz.”*³⁶

Hız. Muhammed'in peygamberliğini gönülden benimsemek ve onu her şeyden daha çok sevmek sahih ve gerçek anlamda iman etmenin bir gereğidir. Şöyle ki, peygamberlere iman, imanın başlıca esaslarından biridir. Peygamberleri sevmek ise bu esasın amelî boyutunu teşkil etmektedir. Çünkü sevgi, davranışsal boyutu ön planda olan bir duygudur. Bundan dolayı Allah Resulü (s.a.s.) kendisinin her şeyden daha çok sevilmesini istemiş ve bu sevgiyi kâmil bir imanın önemli bir ilkesi olarak ifade etmiştir. Çünkü hayatın her alanında Hz. Peygamber'i en ideal düzeyde örnek almak ve onun sünnetini en mükemmel şekilde tatbik etmek böyle bir sevgiyle mümkündür. Dolayısıyla Hz. Peygamber'i her şeyden çok sevmek kâmil bir iman için zarurî bir husustur.

Bu hadislere göre sahih bir imanın en önemli göstergesi Allah'ı çok sevmek, ona gerektiği şekilde saygı duymak ve her şeyde onun rızasını gözetmektir. Ayrıca iman nimetinin kıymetini bilerek ona sınımsız sarılmaktır. Aynı şekilde din olarak seçtiği İslâm'ı ve peygamber olarak görevlendirdiği Hz. Muhammed'i gönülden benimsemektir.

Allah Resulü (s.a.s.) bir hadislerinde ise sahih imanın mahiyetini ve keyfiyetini mümini hurma ağacına benzeterek anlatmıştır.³⁷ Abdullah b. Ömer'den (ö. 73/692) nakledildiğine göre Allah Resulü (s.a.s.) bir gün ashâbıyla birlikte otururken onlara şöyle bir soru sordu: *“Bana Müslüman'a benzeyen bir ağaç söyleyin. O ağaç Rabbinin izniyle her zaman meyve verir ve yaprakları da hiçbir zaman dökülmez.”* Bunun üzerine orada bulunanlar bildikleri ağaçların isimlerini saymaya başladılar. Abdullah b. Ömer *“hurma ağacı”* demeyi düşündü. Ancak orada bulunanların en küçüğü olduğu için düşüncesini ifade etmekten çekindi. Doğru cevap bulunamayınca Allah Resulü (s.a.s.), *“O, hurma ağacıdır.”* buyurdu.³⁸

Bu hadiste Allah Resulü'nün mümin ile hurma arasında nitelik olarak benzetme kurarken dikkat çektiği esas nokta sahih iman vasfıdır. Hurma ağacı kökünün derinliği ve sağlamlığı ile bilinen bir ağaç olduğu için sahih iman vasfı hurma ağacı üzerinden ifade edilmiştir. Bu rivayette hurma ağacının gövdesinin, yaprağının ve meyvesinin gösterişliği kökün sağlamlığı-

³⁵ Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-mu'lim bi-fevâid-i Müslim*, thk. Yahya İsmail (Mansûra: Dâru'l-vefâ, 1419/1998), 1: 270.

³⁶ Buhârî, “İmân”, 8; Müslim, “İmân”, 70.

³⁷ Hadisin bazı rivayetlerinde *“mümin”* ifadesi geçmektedir. Bkz. Buhârî, “Büyû”, 94.

³⁸ Buhârî, “Edeb”, 89; Müslim, “Cennet”, 68.

na dayandırılarak mümini inanç, amel ve ahlâk yönüyle besleyen ve daima diri tutan esas kaynağın sahih ve sağlam bir iman olduğuna işaret edilmiştir.³⁹ Buna göre bir ağacı besleyen ve canlı kalmasını sağlayan kaynak nasıl ki sağlam bir kök ise bir mümini besleyen ve daima canlı kalmasını sağlayan kaynak da sahih ve sağlam bir imandır.

Bu çerçeveye göre sahih iman her vakitte ve her yerde, her hâl ve şartta derece düzeyi değişmeyen, değerinden bir şey kaybetmeyen vasıfta olmalıdır. Müminin yaşamının imanla bütünleşmesi buna bağlıdır. Çünkü müminin gönül dünyasında bilgi ve duygu olarak iyice temellenmemiş bir imanın gerçek anlamıyla yaşama aksetmesi ve hayatın her anını bütün yönleriyle kuşatması mümkün değildir. Günümüzde müminlerin çoğunun kendilerinden beklenen düşünce ve davranışları sergileyememeleri sahih imanı içselleştirememelerinin bir ifadesidir. Mümin oldukları hâlde amelî ve ahlâkî alanda kendilerine yakışmayan karakterlere sahip olan birçok insanın varlığı, imanî zafiyetlerinden kaynaklanmaktadır. Kur’ân’da, iman kalplerine henüz yerleşmediği için iman ettik diyen bedevîlere iman etmediklerinin, lakin boyun eğdiklerinin⁴⁰ söylenmesi bir yönüyle bu hususa işaret etmektedir. Bu âyete göre dinî emirler konusunda yaptırım gücü olmayan iman yeterli değildir. Buna göre makbul bir imanın, dinî emir ve yasaklar konusunda müminin hayatına yön veren ve rehberlik eden bir aksiyon gücü olmalıdır. Zira iman, hakiki anlamda bir gönülde olunca, o gönülden doğru bir yaşantının müminin hayatına kendiliğinden aksetmesi gerekir. Bundan dolayı hakiki anlamda iman eden bir müminin dinî emir ve yasakları umursamaması mümkün değildir.

Sahihi iman, aynı zamanda müminleri her türlü bidat, hurafe ve batıl inançlardan koruyan, din istismarcılarına karşı uyanık olmayı sağlayan bir iç dinamiktir. Sahih iman, müminlerin her türlü zararlı ve yıkıcı ideolojilerden korunmasında en büyük amildir. Dolayısıyla her türlü yanlış düşünce ve uygulamaların tuzağına düşmemek için müminlerin sahihi iman sahibi olmaları gerekmektedir. Bunun yolu ise imanın Kur’ân ve sünnet eksenli doğru ve kesin bilgiye dayalı olması ve bu iki kaynaktan inanılması istenen bütün esasları ve hükümleri tam anlamıyla içselleştirmeye bağlıdır.

Kısaca ifade etmek gerekirse; bir müminin dinî emir ve yasaklar konusunda duyarlı olması, her konuda ve durumda istikametini koruması, sahihi bir imana bağlıdır. Sevgili Peygamberimiz (s.a.s.), “Allah’ım, bana öyle bir iman ve yakîn ver ki, ondan sonra küfür ihtimali hiç olmasın.”⁴¹ buyurarak dinî hayat için böylesi bir imanın önemini vurgulamıştır.

³⁹ Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 19: 7.

⁴⁰ Hucurât, 49/14.

⁴¹ Tirmizî, “Deavât”, 30.

2. Salih Amel

Salih amel, dinin yapılmasını emir veya tavsiye ettiği, iyi, doğru, faydalı ve sevap kazanmaya vesile olan iş demektir. Buna göre salih amel; namaz, oruç, zekât ve hac gibi ibadetler başta olmak üzere dinî tüm emir ve tavsiyeleri kapsamaktadır.⁴²

Salih amel, kâmil bir imanın en önemli tezahürüdür. Salih amel bir müminin imanının kemaline işarettir. Kâmil bir müminin en önemli vasfı salih ameller işlemesidir. Kâmil iman, salih amelle tanımlanan bir kavramdır. Çünkü kâmil bir imanın, kalp ile tasdik ve dil ile ikrardan sonraki boyutu beden ile ameldir. Beden ile amelin en önemli göstergesi ise başlıca ibadetler olan namaz, oruç, zekât ve hac başta olmak üzere salih amellerdir. Dolayısıyla kâmil iman, salih amelle yakından ilintilidir. Birçok âyette salih amelin, kâmil imanla ilişkilendirilmesi bunun bir göstergesidir. Mesela, Mü'minûn sûresinde kâmil müminlerin en önemli vasıfları arasında⁴³ namazı dosdoğru olarak devamlı kılmaları ve zekâtı vermeleri zikredilmiştir.⁴⁴ Aynı şekilde Asr sûresinde⁴⁵ insanı zaman karşısında ziyan ve hüsrandan kurtaracak dört vasfın sağlam bir iman, salih amel, hakkı ve sabrı tavsiye olduğu belirtilerek kâmil imanın en önemli belirtisinin salih amel olduğu açıkça ifade edilmiştir.⁴⁶

Kur'ân'da olduğu gibi, hadislerde de kâmil iman-salih amel bütünlüğü söz konusudur. İslâm'ın beş temel esas üzerine bina edildiğini belirten hadiste, ilk olarak Allah'ın birliğine ve Hz. Muhammed'in peygamberliğine iman etmek zikredildikten sonra namaz kılmak, zekât vermek, oruç tutmak ve hac yapmak diye dört temel ibadetin sayılması⁴⁷ iman-ı kâmil için iman ile amel arasındaki güçlü bağı göstermektedir. Çünkü bu hadis, dinin kemali için gerekli olan ana esas ve ilkeleri beyan etmiştir. Bu esaslara riayet etmeden kâmil bir din anlayışına sahip olmak mümkün değildir.⁴⁸ Ayrıca Sevgili Peygamberimiz kendisinden iman hakkında bilgi almak isteyenlere öncelikle farz ibadetler olan amelleri sayarak gerçek bir iman için salih amelin gereğine işaret etmiştir. Hadis kitaplarında bu hususun pek çok örneği mevcuttur.

İbn Abbâs'tan (ö. 68/687-88) nakledildiğine göre Abdülkays koluna mensup bir heyet İslâm'ı öğrenmek için Medine'ye gelir. Heyet, Mudar

⁴² Süleyman Uludağ, "Amel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3: 13.

⁴³ Dumlu, *Kur'an'da Bazı Kavramlara Bakış*, 127-133.

⁴⁴ Mü'minûn, 23/2-3, 9.

⁴⁵ Asr, 103/1-3.

⁴⁶ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Azim Dağıtım, 1992), 9: 435.

⁴⁷ Buhârî, "İmân", 2; Müslim, "İmân", 21; Tirmizî, "İmân", 3.

⁴⁸ Kirmânî, *el-kevâkibü'd-derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: Dâru İhyâü't-türâsi'l-Arabî, 1981), 1: 79.

kabileleri yüzünden ancak savaşın yasak olduğu haram aylarda Medine'ye gelebildiklerini söyleyerek hem kabilelerine anlatacakları hem de cennete girmelerine vesile olacak özlü tavsiyelerde bulunmasını Hz. Peygamber'den ister. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s.) onlara yalnızca Allah'a iman etmelerini emreder ve akabinde “*Yalnızca Allah'a iman etmek ne demektir, bilir misiniz?*” diye sorar. Onlar, “*Allah ve Resulü daha iyi bilir.*” diye karşılık verince Hz. Peygamber (s.a.s.), “*Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın Resulü olduğuna iman etmek, namaz kılmak, zekât vermek, Ramazan orucunu tutmak ve ganimetlerin beşte birini vermektir.*” buyurur.⁴⁹

Bu hadise göre Hz. Peygamber'in, müminlere tavsiye ettiği iman; kalb ile tasdik, dil ile ikrar ve beden ile amel bütünlüğünden oluşan kâmil bir imandır.⁵⁰ Çünkü hadiste Allah'a iman açıklanırken namaz, zekât ve oruç ibadetlerinden bahsedilmesi amelin imanının kemalinden olduğuna delâlet etmektedir.⁵¹ Nitekim ehl-i sünnet ulemâsının tamamı amelin terk edilmesinin kişiyi imandan çıkarmadığını, ancak imanının kemali için amelin gerekli ve şart olduğu konusunda ittifak etmişlerdir.⁵²

Konuyla ilgili diğer bir rivayet Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) nakledilen meşhur Cibrîl hadisidir. Bu hadise göre bir defasında Cebrâil (a.s.) insan suretinde Hz. Peygamber'in yanına gelerek “*İman nedir?*” diye sordu. Rasûlullah (s.a.s.), “*Allah'a, meleklerine, kitabına, peygamberlerine, ona kavuşmaya ve öldükten sonra tekrar dirilmeye iman etmendir.*” buyurdu. Bundan sonra Cebrâil (a.s.) “*İslâm nedir?*” diye sordu. Rasûlullah (s.a.s.), “*Allah'a ibadet edip ona hiçbir şeyi ortak koşmaman, namazı kılmak, zekâtı vermen, Ramazan orucunu tutmandır.*” buyurdu. Cebrâil (s.a.s.) daha sonra “*İhsan nedir?*” diye sordu. Rasûlullah (s.a.s.), “*Allah'ı görüyormuşsun gibi kulluk etmendir. Çünkü sen onu görmeden de o seni görmektedir.*” buyurdu. (...) Cebrâil gidince Rasûlullah (s.a.s.), “*Bu gelen Cibrîl'dir, insanlara dinini öğretmek için geldi.*” buyurdu.⁵³ Hadisin Ömer b. Hattâb (ö. 23/644) rivayetinde, İslâm tarif edilirken “*Gitmeye gücün yetiyorsa hac etmendir.*” ifadesi de geçmektedir.⁵⁴ Bu hadis kâmil bir imanı bütün cihetiyle tarif etmektedir.⁵⁵ Zira hadiste geçen iman dinin inanç, İslâm'ın amel, ihsanın ise ahlâk boyutunu ifade ettiğini söylemek bir yö-

⁴⁹ Buhârî, “İmân”, 40; Müslim, “İmân”, 24; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 14.

⁵⁰ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1: 175.

⁵¹ Yeniçel, Necati - Kayapınar, Hüseyin, *Sünen-i Ebû Dâvûd terceme ve şerhi* (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1987-2003), 14: 255

⁵² Sehârenfûrî, *Bezlü'l-mechûd fî halli Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Zekeriyâ b. Yahya el-Kandehlevî (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, t.y.), 19: 201.

⁵³ Buhârî, “İmân”, 37; Müslim, “İmân”, 5; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 594 (9749).

⁵⁴ Müslim, “İmân”, 1; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 16.

⁵⁵ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1: 456.

nüyle mümkündür.⁵⁶ Bu üç husus ise kâmil bir imanın, olmazsa olmaz başlıca koşuludur. Dolayısıyla hadis -güzel ahlâkı da amel kapsamında değerlendirdiğimizde-⁵⁷ salih amelin, kâmil bir imanın ayrılmaz bir parçası olduğuna ve kâmil bir iman için amelin gerekli olduğuna delâlet etmektedir.⁵⁸ Çünkü amel olmadan kâmil bir iman mümkün değildir.⁵⁹

Konuyla ilgili en kapsamlı hadislerden biri de “*İslâm’ın vasıflarını toplayan hadis*”⁶⁰ olarak nitelendirilen şu rivayettir: Süfyân b. Abdullah, “*Yâ Rasûlallah! Bana İslâm ile ilgili başka kimseye sormama gerek kalmayacak bir şey söyle*” deyince Hz. Peygamber (s.a.s.) “*Allah’a iman ettim de, sonra dosdoğru ol!*” buyurmuştur.⁶¹ Bu hadis İslâm’ın inanç ve amel ile ilgili bütün kâmil vasıflarını kapsayan bir hadistir. Çünkü hadisin birinci bölümü kâmil bir tevhide; ikinci bölümü ise kâmil bir ameli ifade etmektedir. Dolayısıyla hadis İslâm’ın en kâmil hâlini özetleyen bir muhtevaya sahiptir.⁶²

Hadislere göre salih amel, bir müminin ömrüne değer kazandırarak hem dünyasını hem de âhretini mamur etmesini sağlayan bir etkiye sahiptir. Ebû Bekre’den (ö. 51/671) rivayet edilen bir hadise göre Allah Resulü (s.a.s.) “*İnsanların hangisi daha hayırlıdır?*” sorusuna “*Ömrü uzun ve ameli güzel olandır.*” cevabını vermiş, “*İnsanların en kötüsü hangisidir?*” sorusuna da “*Ömrü uzun ameli kötü olandır.*” diye karşılık vermiştir.⁶³ Hadise göre ömür-amel ilişkisi noktasında asıl önem taşıyan husus amelin vasfıdır. Dolayısıyla bir insanın hayırlı oluşunun en önemli ölçütü amelinin güzel olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında bir müminin iman bakımından en üstün oluşunun göstergesi amelinin güzel ve salih olmasıdır. Bu husus bir mümini iman-ı kâmil mertebesine ulaştıran en önemli esaslardan biridir.

Salih amel, Hz. Peygamber’in beyanlarına göre bir müminin, imanın tadını alabilmesinin de önemli bir unsurudur. Konuyla ilgili olarak Allah Resulü (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “*Üç şey vardır ki onları yapan kimse imanın tadını almış olur: Allah’tan başka ilâh olmadığına inanarak, bir olan Allah’a kulluk etmek; malının zekâtını gönül rızasıyla, içine sinerek ve her sene düzenli olarak vermek; zekât olarak yaşlı, uyuz, hasta, çelimsiz ve sütü az olan hayvanı vermeyip, mallarınızın orta hâllisinden vermek.* Çün-

⁵⁶ Heyet, *Hadislerle İslâm* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 1: 363.

⁵⁷ Salih amel, ahlâkî davranışları da kapsayan bir kavramdır. Bkz. Uludağ, “Amel”, 3: 14.

⁵⁸ İbn Hacer el-Askâlânî, *Fethu’l-bârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Muhibuddîn el-Hatîb (Kâhire: Dâru’r-reyyân, 1407/1986), 1: 141.

⁵⁹ Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 1: 456.

⁶⁰ Müslim, “İmân”, Bâb no: 13.

⁶¹ Müslim, “İmân”, 62; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6: 349 (15814).

⁶² İbn Receb, *Câmi’u’l-ulûm ve’l-hikem*, thk. Mâhir Yâsin el-Fahl (Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 1429/2008), 473.

⁶³ Tirmizî, “Zühd”, 22; Dârimî, “Rikâk”, 30.

kü Allah Teâlâ, sizden malınızın en iyisini istemedi; fakat en kötüsünü verin diye de emretmedi."⁶⁴

Bu hadiste ifade edilen “*imanın tadını almak*” tabiri imanı kâmil hâle getirmek demektir. Çünkü hadiste ifade edildiği gibi zekât başta olmak üzere bütün ibadetlerin ve kulluk görevlerinin ihlâslı bir şekilde ve gönülden derin bir huşû hissiyle yapılması böyle bir imanla mümkündür. Ayrıca hadis, salih amellerin keyfiyet ve kuvvet yönüyle imana sağladığı katkı ve desteğe de işaret etmektedir. İnançın davranışsal boyutu olan amellerin imanın tadını almaya vesile kılınması bunu göstermektedir. Buna göre iman ile salih amel arasında doğru orantılı bir irtibat bulunmaktadır. Birindeki gelişim ve değişim diğere de yansımaktadır. Salih amel, imanı kuvvetlendirip kemale erdirdiği gibi kâmil bir iman da salih amellerin etki kaynağı durumundadır. Bundan dolayıdır ki Hz. Peygamber (s.a.s.) kâmil bir müminin asla kötü amellere teşebbüs edemeyeceğini ifade buyurmuşlardır. Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Zina eden kişi, mümin olarak zina edemez. Hırsızlık eden kişi, mümin olarak çalamaz. İçki içen kişi, mümin olarak içki içemez.*”⁶⁵

Ehl-i sünnet ulemâsına göre bu hadiste geçen “*mümin*” tabiriyle kâmil müminin kastedildiği belirtilerek iman-ı kâmil bir müminin, imanının gereği olarak bu gibi kötü amelleri işleyemeyeceği ifade edilmiştir.⁶⁶ Buradan hareketle -küfür ve şirk hariç olmak üzere-⁶⁷ büyük günahlar kapsamındaki kötü amelleri işleyenlerin yaptığını helâl saymadığı sürece mümin olmakla beraber imanlarının kâmil olmayıp zayıf olduğu belirtilmiştir.⁶⁸ Ayrıca hadis, iman yönüyle zafiyet içinde olanların kötü amellere açık bir yapıda olduklarına da işaret ederek dinî emir ve yasaklara riayet konusunda kâmil bir imanın önemini de ifade etmektedir. Kısacası, hadiste kâmil iman ile amel arasında doğrudan bir bağ kurularak gerçek bir imanın, amel konusundaki etki gücüne işaret edilmiştir.

Netice olarak ifade etmek gerekirse; hadislerde kâmil iman-salih amel birlikteliği açıkça görülmektedir. Hadislere göre kâmil iman-salih amel bütünlüğü Allah’ın varlığını ve birliğini, zatında, sıfatlarında ve fiillerinde eşinin ve ortağının olmadığını bilerek gönülden tasdik etmek, bu bilgiyi dil ile ikrar etmek ve bu doğrultuda fiilî olarak yaşamakla mümkündür. İman bilincinin daima canlı ve diri tutularak gönüllerde kök salabilmesi ve hayatın her alanına yansiyabilmesi bu bütünlüğü korumaya bağlıdır. İmanın

⁶⁴ Ebû Dâvûd, “Zekât”, 5; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4: 161 (7275).

⁶⁵ Buhârî, “Eşribe”, 1; Müslim, “İmân”, 100; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 15.

⁶⁶ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 21: 246.

⁶⁷ Küfür (Allah’ı inkâr etmek) ve şirk büyük günahların en büyüğü olarak değerlendirilmektedir. Bkz. Heyet, *İlmihal* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 1: 76.

⁶⁸ Nevevî, *Sahîhu Müslim bi-şerhi'n-Nevevî*, 2: 55.

dinî emir ve yasaklara uygun olarak hayatı şekillendirmesi bununla mümkündür. Kısacası hadislere göre iman, amele tesir ederek onu kemale erdirdiği gibi, amel de imanı kuvvetlendirerek onu kâmil hâle getirmektedir.

3. Güzel Ahlâk

Kâmil imanın en önemli ve başlıca esaslarından birini güzel ahlâk teşkil etmektedir. Güzel ahlâk, insanın Rabbiyle ve tüm mahlûkatla ilişkilerini düzenlemek üzere riayet edilmesi istenen ve insanın iyi olarak vasıflandırılmasını sağlayan söz, fiil ve hâllerdir.

Güzel ahlâk, Kur'ân-ı Kerîm'de kâmil imanla bağlantılı olarak birlikte kullanılan en temel kavramlardan biridir. Kur'ân'a göre ahlâkî değerlerin en büyük dayanağını kâmil iman oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle Kur'ân'ın ahlâkî değerler sistemi kâmil iman üzerine kurulmuştur. Birçok âyette güzel ahlâk esaslarının kâmil imanla ilişkilendirilerek zikredilmesi bu hususa işaret etmektedir. Mesela, "Onlar büyük günahlardan ve çirkin işlerden kaçınırlar; öfkelenedikleri zaman da bağışlarlar. Rablerinin çağrısına cevap verirler, namazı dosdoğru kılarlar. İşleri, aralarında danışma ile dir. Kendilerine verdiğimiz rızıktan hayır için harcarlar." (eş-Şûrâ 42/37-38). âyeti bu hususun en güzel göstergelerinden biridir. Bu âyette kâmil müminlerin örnek davranışları tanıtılarak⁶⁹ güzel ahlâk ilkelerinin kâmil iman gereği olduğuna işaret edilmiştir. Dolayısıyla bu âyet kâmil iman ve güzel ahlâkın birbiriyle iç içe ayrılmaz bir bütün olduğunu göstermektedir.

Aynı hususları hadislerde de görmek mümkündür. Hadislerin dilinde ahlâkî değerler ve güzellikler kâmil imanın en önemli şubesi olarak zikredilmiştir. Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) rivayet edilen bir hadiste Allah Resulü (s.a.s.) kâmil imanın çerçevesini şöyle çizmiştir:⁷⁰ "İman yetmiş veya altmış küsur şubedir. En üstün derecesi 'Lâ ilâhe illallâh' (Allah'tan başka ilâh yoktur.) sözü, en alt derecesi ise yoldaki insanları rahatsız eden şeyleri kaldırıp atmaktır. Hayâ da imanın bir şubesidir."⁷¹ Bu hadiste kâmil bir imanın ahlâkla ilgili şubeleri olarak; ana-baba başta olmak üzere aile fertlerine iyi davranmak, akrabalarla ilişkileri sürdürmek, komşu haklarına riayet etmek, Allah için sevmek, küçükleri sevmek, büyüklere saygılı olmak, haklara riayet etmek, insanlarla iyi geçinmek, iyilik yapmak, şükretmek, sabretmek, adil olmak, tevekkül etmek, vefalı olmak, iffetli olmak, hayâlî olmak, sözünde durmak, dürüst olmak, cömert olmak, merhametli olmak, ihlâşlı olmak, güvenilir olmak, alçak gönüllü olmak, yardımlaşmak, ziyaretleşmek, eline ve diline sahip olmak, helâl kazanmak, boş işlerden ve

⁶⁹ Heyet, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 4: 754.

⁷⁰ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1: 212.

⁷¹ Müslim, "İmân", 58; Nesâî, "İmân", 16; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 14. Ayrıca bkz. Buhârî, "İmân", 3.

sözlerden kaçınmak, kötülüklerden uzak durmak, kibir, kin, öfke, haset, ihanet ve kıskançlık gibi kötü huyları terk etmek vb. hususlar sayılmıştır.⁷² Hz. Peygamber'in bazı kötü huyları kâmil bir mümine asla yakıştırmaması da⁷³ bu değerlendirmeleri teyit etmektedir. Onun buyurduğuna göre mümin; insanları karalamaz ve kötülemez, kimseye lânet etmez, kötü sözlü, kaba ve hayâsız değildir.⁷⁴ Yine onun bildirdiğine göre kâmil bir müminin⁷⁵ kalbinde iman ve haset,⁷⁶ cimrilik ve kötü ahlâk asla bir arada olamaz.⁷⁷ Laf taşımaya, sövüp sayma ve soyla sople övünme bir müminin karakterinde asla bulunamaz.⁷⁸ Hz. Peygamber (s.a.s.), bütün bu hadisleriyle kalp, dil ve bedenle ilgili bütün güzel ahlâk ilkelerinin, kâmil bir imanın ayrılmaz bir gereği ve esası olduğuna işaret etmiştir.⁷⁹

Allah Resulü (s.a.s.) kâmil mümin tanımında da güzel ahlâk, odak noktasıdır. O (s.a.s.) kâmil mümini tanımlarken onun güzel ahlâkına dikkat çekmiştir. Sevgili Peygamberimiz (s.a.s.) bir hadislerinde kâmil bir mümini “*Müminlerin iman bakımından en mükemmeli, ahlâk bakımından en güzel olanıdır.*”⁸⁰ şeklinde tanımlamıştır. Hadisin başka bir rivayetinde ise “*Sizin en hayırlınız ahlâkı en güzel olanınızdır.*”⁸¹ buyrulmuştur. Bu hadislerde imanın mükemmelliği ahlâkın güzelliği ile ilişkilendirilerek müminin imanı ile ahlâkî derecesi arasında doğrudan bir ilişkinin olduğu çok net bir şekilde ifade edilmiştir.⁸² Aynı şekilde Allah Resulü (s.a.s.) kendisine yöneltilen “*İmanın hangisi daha faziletlidir.*” sorusuna, “*Güzel ahlâk.*” şeklinde cevap vererek kâmil imanı doğrudan güzel ahlâk olarak tanımlamıştır. Bu hadiste de kâmil iman ve güzel ahlâk arasındaki kuvvetli irtibata dikkat çekilmiştir.

Bu konudaki diğer bir hadisi Abdullah b. Ömer (ö. 73/692) bir hatirasını anlatarak şöyle nakletmiştir: Bir gün Rasûlullah (s.a.s.) ile birlikteydim. Ensardan bir adam gelerek Hz. Peygamber'e selam verdi ve sonra, “*Yâ Rasûlallah! Müminlerin hangisi daha faziletlidir.*” diye sordu. Hz. Peygamber (s.a.s.), “*Ahlâk bakımından en güzel olanları.*” buyurdu. Sonra

⁷² Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1: 212-213.

⁷³ Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtiḥ şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*, thk. Cemal el-Ayıntâbî (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1422/2001), 9: 81.

⁷⁴ Tirmizî, “Birr”, 48; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 549 (3916).

⁷⁵ Muhammed el-İtyûbî, *Zahîratü'l-ukbâ fî şerhi'l-Müctebâ* (Riyâd: Dâru'l-mi'râc, 6141/1996), 26: 140-141.

⁷⁶ Nesâî, “Cihâd”, 8.

⁷⁷ Tirmizî, “Birr”, 41.

⁷⁸ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 12: 445 (13615).

⁷⁹ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1: 212.

⁸⁰ Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 15; Tirmizî, “Radâ”, 11.

⁸¹ Buhârî, “Menâkıb”, 23; Tirmizî, “Birr”, 47.

⁸² Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtiḥ*, 6: 372.

adam, “Müminlerin hangisi daha akıllıdır?” diye sordu. Hz. Peygamber (s.a.s.) “Ölümü en çok hatırlayanları ve ölümden sonrası için en güzel şekilde hazırlananları. İşte onlar en akıllı olanlardır.” şeklinde cevap verdi.⁸³ Bu hadiste de müminin imanını kâmil hâle getiren en önemli esaslardan birinin güzel ahlâk olduğu açıkça vurgulanmıştır.

Allah Resulü (s.a.s.) bazı hadislerinde ise kâmil iman ile güzel ahlâk arasındaki irtibata dolaylı olarak atıfta bulunmuştur. Hz. Âişe’den (ö. 58/678) rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.s.) “Mümin, güzel ahlâkı sayesinde gündüzlerini oruçla, gecelerini namazla geçiren bir kimsenin derecesine ulaşır.” buyurmuştur.⁸⁴ Bu hadiste kâmil bir mümin olabilmek için namaz ve oruç gibi ibadetler yanında güzel ahlâkın da gerekliliğine işaret edilmiştir.⁸⁵ Hatta bir hadiste Allah Resulü (s.a.s.) kâmil bir mümin olabilmek için tek başına ibadetlerin yeterli olamayacağını, güzel ahlâk ilkelerinin de ihmal edilmemesi gerektiğini belirtmiştir. Ebû Hüreyre’den (ö. 58/678) rivayet edildiğine göre namazının, orucunun ve sadakasının çokluğu ile anıldığı hâlde komşularıyla iyi geçinmeyen ve onları inciten bir kadın hakkında Allah Resulü (s.a.s.) “Onda hayır yoktur, o cehennemliktir.” buyurmuştur.⁸⁶ Bu hadiste ahlâkî yönden olumsuz tavır sergileyen kimselerin ibadetlerinin kâmil mümin olmak için yeterli olmadığı açıkça belirtilmiş, ibadetlerin en güzel şekilde makbul olması için güzel ahlâk esaslarına riayetın önemi ifade edilmiştir. Dolayısıyla Allah’ın rızasına uygun bir kulluk sergilenerek ibadetlerin en güzel şekilde ifası ve kabulü için güzel ahlâk sahibi olmak, iman-ı kâmil için son derece büyük önem arz etmektedir. Namaz, oruç, hac gibi ibadetlerini yaptığı hâlde ahlâkî yönden düzgün olmayan kimselerin kamu vicdanında değer görmemeleri de kanaatimizce bu hususla ilgilidir.

Bütün bu hadislere göre kâmil iman, güzel ahlâkın en önemli dayanağını teşkil etmektedir. Hadislerin diline göre kâmil iman, ahlâkı besleyen, şekillendiren ve olgunlaştıran en önemli kaynaktır. Bir müminin ahlâkî değerlere sahip olması imanının kemaline bir işarettir. Mümini ahlâkî davranışlara meylettiren Allah’a olan imanıdır. Zira kâmil bir iman, ahlâkî açıdan iyi ve güzel olanın yapılmasını teşvik edici önemli bir unsur olmaktadır. Ayrıca kâmil iman, ahlâkî değerlerin sürekliliğini de sağlamaktadır. Ahlâkî değerleri geçicilikten kurtararak bir ömür boyu canlı ve dinamik kalmasını sağlayan esas güç kâmil bir imandır. Temelinde sağlam bir iman olmayan ahlâk anlayışının kalıcı olması pek mümkün değildir.

⁸³ İbn Mâce, “Zühd”, 31.

⁸⁴ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 7; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 10: 165 (25332).

⁸⁵ Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, 9: 277.

⁸⁶ Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 51-52 (119); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 635 (9926).

Diğer yandan hadislere göre güzel ahlâkın, imanı kâmil hâle getiren bir işlevi vardır. İslâmî açıdan kâmil bir iman, ahlâklı olmayı zorunlu kıldığı gibi, ahlâklı olmak da kâmil bir imanın zorunlu bir gereğidir. İnancı zayıf olan kimselerin ahlâkî olgunluğa erişmesi mümkün olmadığı gibi; ahlâkî zaafı olan kimselerin de sağlam bir imana sahip olmaları mümkün değildir. Çünkü birindeki değişim ve evrilme diğerini de aynı şekilde etkilemektedir. Dolayısıyla kâmil iman ve güzel ahlâk arasında birbirlerini besleyen, destekleyen, bütünleyen ve kâmil hâle getiren doğru orantılı güçlü bir etkileşim söz konusudur.

Hadislerde, iman-ı kâmil konusunda üzerinde en fazla durulan husus güzel ahlâk ilkeleri ile ilgilidir. Bu bağlamda hadislerde imanı, kemale erdiren güzel ahlâk esasları şöyledir:

3.1. Şükretmek

Şükür, en genel anlamda Allah'ın vermiş olduğu nimetleri minnet duygusu içinde itiraf etmek demektir.⁸⁷ Bu itirafın ise kalp, dil ve beden olmak üzere üç boyutu vardır. Kalp ile şükür, bütün nimetleri verenin Allah olduğuna inanmak; dil ile şükür, nimetleri veren Allah'a karşı minnettarlığın dil ile ifade edilmesi; beden ile şükür ise varlığını Allah'ın rızasına uygun bir şekilde sürdürmek, namaz, oruç gibi ibadetleri eda etmek ve Allah'ın yasaklarından uzak durup buyruklarını yerine getirmektir.⁸⁸

Şükür, Allah ile insan arasındaki özel bir ilişkidir. Şükür, Allah ile insan arasındaki manevî ve duygusal bütünleşmeyi sağlayan önemli bir bağıdır. Bu bağı sağlayan esas güç ise kâmil imandır. Şükürün başı, sağlam bir imandır. Şükür, Allah'a olan samimi imanın zorunlu bir neticesidir. Şükürsüz bir iman düşünmek asla mümkün değildir. Diğer taraftan şükür, imanı besleyen ve destekleyen bir fonksiyon icra etmektedir. Şükür, imanı mükemmel hâle getiren bir tasavvur ve eylemdir. Mümin Allah'ın sayısız nimetlerine şükrettiği ölçüde imanını mükemmel hâle getirebilmektedir. Dolayısıyla müminin nimetlerinden dolayı Allah'a şükretmesi imanının bir görüntüsüdür. Bu görüntü aynı zamanda imanı kâmil hâle getiren bir güçtür. Hz. Peygamber (s.a.s.) bir hadiste kâmil mümini kastederek⁸⁹ müminin şükür hâlini şöyle anlatmıştır: “Müminin durumu ne hoştur! Her hâli kendisi için hayırlıdır. Bu durum sadece mümine mahsustur. Başına güzel bir iş geldiğinde şükreder; bu onun için hayır olur. Başına bir sıkıntı geldiğinde ise sabreder; bu da onun için hayır olur.”⁹⁰

⁸⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Uddetü's-sâbirin ve zahîretü'ş-şâkirin*, 3. Baskı (Beirut: Dâru İbn Kesîr, 1989), 148.

⁸⁸ Mustafa Çağrıcı, “Şükür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39: 259-260.

⁸⁹ Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, 4: 18.

⁹⁰ Müslim, “Zühd”, 64; İbn Hibbân, *Sahih*, 7: 155 (2896).

Hadise göre sabır ve şükür kâmil bir imanın iki önemli öğesidir. Bu iki kavram imanı tamamlayan ve aralarında önemli bağlantılar olan iki önemli fazilettir. Müminin hayatı bu iki fazilet arasında geçmektedir. Diğer bir ifadeyle müminin hayatı sabır ile şükür arasında geçmektedir. İnanan bir insan için üçüncü bir yol yoktur. Çünkü üçüncü yol isyandır. İsyan ise insanî bir eylem olamaz, imanla bağdaşamaz.⁹¹ Buna göre müminin hayatını dengede tutarak imanının, kâmil kalabilmesinin yolu hayat terazisinin bir kefesinde şükürün, bir kefesinde sabrın olmasına bağlıdır. Kur'ân'da ibret alınacak bazı hususlarda gerekli dersleri çıkaranların "*çok sabredenler ve çok şükredenler*" olduğunun dört âyette⁹² birlikte zikredilmesi de sabrın ve şükürün müminin dinî hayatındaki önemli işlevinin farklı iki denge yönünü göstermektedir. Allah Resulü (s.a.s.), imanın iki kısımdan oluştuğunu; yarısının sabır, yarısının şükür olduğunu belirterek⁹³ aynı işleve ve dengeye işaret etmiştir. Hatta bu dengede şükürün daha belirgin bir yeri vardır. Çünkü sabır, bir yönüyle şükürün bir ifadesidir. Allah'ın emir ve nehiyleri ile meşakkatlere sabır, şükür duygusundan kaynaklanmaktadır. Mümin, karşılaştığı sıkıntılara Allah'a duyduğu minnettarlık duygusuyla sabretmektedir.⁹⁴ Bundan dolayı olsa gerektir ki, Allah Resulü (s.a.s.) hayatının her alanında daima şükür hâli içinde olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s.) şükreden bir kul olabilmek için ibadete yönelmiştir.⁹⁵ Ayrıca Allah Resulü (s.a.s.), "*Allah'ım! Seni zikretmek, sana şükretmek ve sana güzelce ibadet etmek için bana yardım et!*"⁹⁶ buyurarak şükür için Allah'tan yardım dilemiştir.⁹⁷

Allah Resulü (s.a.s.) başka bir hadiste "*Sizden daha aşağı olanlara bakın! Sizden üstün olanlara bakmayın! Allah'ın nimetini küçümsememeniz için en uygun olanı budur.*"⁹⁸ buyurarak şükürün, sabrı destekleyen bir güç olduğuna işaret etmiştir. Çünkü bir kimse maddî imkânlar açısından mevcut hâline ve durumuna sabrettiği ölçüde şükreden kanaatkâr bir mümin olmanın önemli bir şartını yerine getirmiş olmaktadır.

Kıyası bütünü bu hadisler, kâmil imana ulaşmada şükürün, önemli bir denge unsuru olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla şükür, iman-ı kâmil olabilmenin en esaslı ve en önemli öğelerinden ve değerlerinden birini oluşturmaktadır.

⁹¹ Soner Gündüzöz, *Orucu Anlamak* (Ankara: DİB Yayınları, 2012), 35.

⁹² İbrâhîm, 14/5; Lokmân, 31/31; Sebe', 34/19; Şûrâ, 42/33.

⁹³ Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 7: 123 (9715).

⁹⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Uddetü's-sâbirîn*, 150.

⁹⁵ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Uddetü's-sâbirîn*, 119.

⁹⁶ Buhârî, "Teheccüd", 6; Müslim, "Sıfâtü'l-münâfikîn", 79.

⁹⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Uddetü's-sâbirîn*, 119.

⁹⁸ Müslim, "Zühd", 9.

3.2. Sabırlı Olmak

Sabır, en genel anlamda Allah'ın emir ve yasaklarına karşı sebatkâr, başa gelen sıkıntı ve kötülöklere karşı metanetli olmak şeklinde tanımlanmıştır.⁹⁹ Kur'ân-ı Kerîm'de ibadetlere devamlılık,¹⁰⁰ günahlardan kaçınmak¹⁰¹ ve sıkıntılara karşı direnç¹⁰² hususlarında sabır tavsiye edilerek sabırın bu muhtevasına işaret edilmiştir.

Bütün muhtevasıyla sabır, kâmil bir imanın en önemli vasıflarından biridir. Zira kâmil iman ile sabır arasında çok kuvvetli bir ilişki bulunmaktadır. Bir imanın mükemmel olması müminin zorluk ve güçlük karşısındaki sebatkâr duruşunda kendini gösterir. Çünkü zorluk ve güçlüğü karşı gereği gibi sabır göstermek ancak kâmil bir imanla mümkündür. Mümin Allah'a olan sağlam inancı sayesinde sabreder. Buna göre iman ve sabır, kâmil bir müminin şahsiyetinde birlikte bulunması gereken iki özelliiktir.

Kâmil iman ve sabır birbirinin gereğidir. İman olmadan sabır olamayacağı gibi sabır olmadan da imanın kâmil hâle gelmesi mümkün değildir. Bir rivayette Allah Resulü (s.a.s.), "*İman nedir?*" sorusuna "*Sabırlı ve hoşgörülü olmaktır.*"¹⁰³ şeklinde cevap vererek kâmil iman ile sabır arasındaki bu ilişkiye dikkat çekmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s.), başka bir hadiste imanın iki kısımdan oluştuğunu, yarısının sabır, yarısının şükür olduğunu belirterek¹⁰⁴ aynı hususu ifade etmiştir.

Allah Resulü (s.a.s.) bazı hadislerinde ise mümini tarif ederken onun sabırının keyfiyetine dikkat çekmiştir. Sahâbeden Suheyb b. Sinân'ın (ö. 38/659) naklettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Müminin durumu ne hoştur! Her hâli kendisi için hayırlıdır. Bu durum sadece mümine mahsustur. Başına güzel bir iş geldiğinde şükreder; bu onun için hayır olur. Başına bir sıkıntı geldiğinde ise sabreder; bu da onun için hayır olur.*"¹⁰⁵

Bu hadis olumlu veya olumsuz herhangi bir durum karşısında kâmil bir müminin nasıl hareket edeceğini anlatmaktadır. Buna göre kâmil bir mümin başına gelen sevindirici veya üzücü her hâl ve hadiseyi, hayır ve iyiliğe çevirmesini bilen kişidir.¹⁰⁶ "*Müminin durumu ne hoştur. Allah'ın takdir*

⁹⁹ Mustafa Çağrıçı, "Sabır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35: s. 337-338.

¹⁰⁰ Meryem, 19/65; Tâhâ, 20/132. Ayrıca bkz. Bakara, 2/45; Hicr, 15/99; Lokmân, 31/17; Sâffât, 37/102.

¹⁰¹ Yûsuf, 12/90; Kasas, 28/54. Ayrıca bkz. Enfâl, 8/46; Yûsuf, 12/23.

¹⁰² Bakara, 2/155; Âl-i İmrân, 3/120; A'râf, 7/126; Yûsuf, 12/83; Hac, 22/35; Lokmân, 31/17.

¹⁰³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8: 26 (19963); Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 6: 242 (8015).

¹⁰⁴ Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 7: 123 (9715).

¹⁰⁵ Müslim, "Zühd", 64; İbn Hibbân, *Sahih*, 7: 155 (2896).

¹⁰⁶ İbn Allân, *Delîlü'l-fâlihîn li-turukı Riyâzü's-Sâlihîn*, nşr. Cem'iyetü'l-Ezheriyye

ettiği şey, mutlaka onun hayrına olur."¹⁰⁷ hadisi de kâmil bir müminin bolluk ve yoklukta, refah ve darlıkta, sıhhat ve hastalıkta, huzurda ve sıkıntıda kısacası her hâlinde hayır ve iyilik ehli olması gerektiğini belirtmektedir. Buna göre kâmil bir mümin, başına gelen olumlu veya olumsuz her hâl ve hadise karşısında hayır ve iyilik üzere olmalıdır.

Mümin başına gelen musibetler ve zorluklar karşısında bazen duygusal açıdan sarsılsa bile, inanç yönüyle kararlı bir duruş sergilemelidir. Bir hadiste Allah Resulü (s.a.s.), mümin ile kâfirin musibetler karşısındaki tavrını şu benzetme ile anlatır:¹⁰⁸ *"Mümin, yeşil ekine benzer. Rüzgârla eğilir (fakat yıkılmaz). Rüzgâr sakinleştiğinde yine doğrulur. İşte mümin de böyledir; o da musibetler sebebiyle eğilir (fakat yıkılmaz). Kâfir ise sert ve dimdik selvi ağacına benzer ki Allah onu dilediği zaman (bir defa da) devirir."*¹⁰⁹

Bu hadiste geçen "mümin" ifadesiyle kâmil bir mümin kastedilmiştir.¹¹⁰ Hadiste kâmil bir mümin, rüzgârlar karşısında eğilip bükülen hatta bazen sararan ancak varlık mücadelesini kazanarak doğrulmasını ve olgunlaşmasını bilen ekine benzetilmiştir. Buna göre kâmil bir mümin, muhtelif şekillerde esen imtihan rüzgârları karşısında yapı olarak etkilense de imanından aldığı güç ile hayat ve kulluk yolculuğuna azim ve kararlılıkla devam eder. Kâmil bir mümin, en zor ve bunaltıcı ahval karşısında dahi onurlu bir duruş ile imanının kalitesini sergiler. Zira kâmil mümin bu hayatın ve bu hayata dair her şeyin başarıya ulaşmada bir imtihan aracı olduğunu ve bütün bunların Allah'tan geldiğini bilir.¹¹¹ Bundan dolayı Rabbine güvenerek hayat boyu karşılaştığı zorluk ve sıkıntılara sabırla göğüs gerer.¹¹²

Karşılaştığı bela ve musibetlere sabırla mukavemet etmek ve en zor zamanlarda bile imanını muhafaza etmek müminin şiarındandır. Bu meyanda Allah Resulü (s.a.s.) mümini en kıymetli cevher olan altına benzetir ve altının özünün yüksek ısı bir eritme ocağında dahi değişmeyeceğini, dolayısıyla müminin de imanını her hâlükârda muhafaza edeceğini şöyle ifade eder:¹¹³ *"Muhammed'in canı elinde olan Allah'a yemin olsun ki mümin altın parçasına benzer; sahibi ona körükle üflese bile değişmez ve azalmaz."*¹¹⁴

Bu hadiste kâmil bir müminin sabır konusunda metanet ve azminin hangi boyutta olması gerektiği ifade edilmiştir.¹¹⁵ Ayrıca hadiste imtihanın mü-

(Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, t.y.), 1: 176-177.

¹⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8: 232 (20819).

¹⁰⁸ Heyet, *Hadislerle İslam*, 1: 617.

¹⁰⁹ Buhârî, "Tevhîd", 31; Müslim, "Sıfâtü'l-münâfikîn", 59.

¹¹⁰ Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, 4: 18.

¹¹¹ Bakara, 2/155; Enfâl, 8/28; Teğâbun, 64/15.

¹¹² Ankebût, 29/58-59.

¹¹³ Heyet, *Hadislerle İslâm*, 1: 617.

¹¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 632-633 (7051).

¹¹⁵ Sââtî, *el-Fethu'r-Rabbânî li-terîbi Müsnedi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî* (Beyrut: Dâru İhyâü't-türâsi'l-Arabî, t.y.), 1: 112.

mini daha da olgunlaştırdığına işaret edilmiştir. Zira altının yüksek dereceli ateşe tutulması onu yabancı maddelerden temizleyip saflaştırdığı gibi imtihanlar da mümini arındırır ve olgunlaştırır. İmtihanlar mümini güçlendirir, güzelleştirir ve daha değerli hâle getirir. Allah Resulü'nün buyurduğu gibi “Allah, hayrını dilediği kişiyi imtihan eder.”¹¹⁶ Yine Allah Resulü'nün ifadesiyle yorgunluk, hastalık ve sıkıntı başta olmak üzere müminin başına gelen her şey onun hatalarına ve günahlarına kefarettir sayılır.¹¹⁷ Nitekim atalarımız da bu hususu “Altın ateşte, insan mihnette belli olur.” diyerek veciz bir şekilde ifade etmişlerdir.

Bütün bu ifade edilenler gösteriyor ki sabır, Allah'a hakiki imanın, özel bir cephesini oluşturmaktadır. Kâmil bir mümin bu cepheyi özellikle zor ve çetin durumlarla karşılaştığında kullanmakta ve inancındaki samimiyeti bu cephede göstermektedir.

3.3. Cömertlik

Cömertlik, eldeki imkânları meşrû ölçüler içinde, gönüllü olarak ve karşılık beklemeden başkalarının yararına sunma eğilimidir.¹¹⁸ Bu eğilimin ahlâkî bir değer taşıması, Allah rızasına ve insanlara iyilik etme niyetine dayalı olarak gönülden karşılıksız vermeye bağlıdır.

Cömertlik malın heba olması değildir. Cömertlik, Hz. Peygamber'in ifadeleriyle malın ve mülkün âhiret adına kalıcı olmasını sağlamaktır. Bir gün Allah Râsûlü'nün evinde bir koyun kesilir. Hz. Peygamber (s.a.s.), “Koyundan ne kadar kaldı?” diye sorar. Etin bir budu hariç tamamını dağıtan Âişe validemiz “Bir but hariç hiçbir şey kalmadı.” der. Bunun üzerine Allah Resulü (s.a.s.) “Demek ki bir but hariç tamamı bize kalmış!” buyurur.¹¹⁹

Cömertlik gıpta edilecek bir erdemdir.¹²⁰ Müminlerin dinini, imanını, ahlâkını ve şahsiyetini olgunlaştıran bir fazilettir. Allah Resulü (s.a.s.), “Mümin kerem sahibidir.”¹²¹ buyurarak cömertliğin kâmil bir müminin en önemli vasfı olduğuna dikkat çekmiştir. Buna göre iman-ı kâmil konusunda cömertliğin büyük bir işlevi bulunmaktadır. Nitekim “Bir insanın kalbinde cimrilik ve iman asla bir arada bulunmaz.”¹²² hadisinde de cimri olan bir müminin asla kâmil imana sahip olamayacağına vurgu yapılmış-

¹¹⁶ Buhârî, “Merdâ”, 1; Muvatta', “Ayn”, 7.

¹¹⁷ Buhârî, “Merdâ”, 1; Müslim, “Birr”, 52.

¹¹⁸ Mustafa Çağrıcı, “Cömertlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8: 72.

¹¹⁹ Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme”, 33.

¹²⁰ Buhârî, “İlim”, 15; Müslim, “Müsâfirîn”, 266.

¹²¹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 5; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 494 (9356).

¹²² Nesâî, “Cihâd”, 8; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 639 (9944).

tır.¹²³ Aynı şekilde “*Misafir ağırlamayan kimsede hayır yoktur.*”¹²⁴ “*Allah’a ve âhiret gününe iman eden misafirini iyi ağırlasın.*”¹²⁵ hadislerinde de cömertlik, iyi insan olmanın yanında Allah’a ve âhiret gününe kâmil anlamda imanın bir yansıması olarak ifade edilmiştir.¹²⁶

İnsanların en cömerdi olan¹²⁷ ve cömert olmayı da ısrarla tavsiye eden Allah Resulü (s.a.s.), cömert ve cimrinin dinî ve manevî olgunluk bakımından farkını şöyle ifade etmiştir. “*Cömert, Allah’a yakın, cennete yakın, insanlara yakın, ama cehennemden uzaktır. Cimri ise Allah’tan uzak, cennetten uzak, insanlardan uzak, ama cehenneme yakındır. Cömert cahil, Allah katında cimri âbiden daha sevimlidir.*”¹²⁸

3.4. Doğruluk ve Dürüstlük

Abdullah b. Amr’ın (ö. 65/684-85) rivayetine göre bir defasında Hz. Peygamber’e “*İnsanların en faziletlisi hangisidir?*” diye soruldu. Allah Resulü (s.a.s.) “*Kalbi mahmûm ve dili doğru olan.*” buyurdu. Sahâbe, “*Doğru sözlü olmanın ne demek olduğunu biliyoruz ama mahmûm kalb nedir bilmiyoruz.*” deyince Allah Resulü (s.a.s.), “*Mahmûm kalb, Allah’tan korkan, tertemiz olan, içinde günah, zulüm, kin ve haset olmayan kalptir.*” buyurdu.¹²⁹

Allah Resulü (s.a.s.) bu hadiste kâmil bir imanın en önemli ahlâkî tezahürlerinden birinin doğruluk ve dürüstlük olduğuna işaret etmiştir. Çünkü hadiste geçen “*mahmûm kalb*” selim kalp demektir.¹³⁰ Selim bir kalp ise hadiste de ifade edildiği üzere kin, haset, ihanet ve kötü niyetin bulunmadığı niyette, düşüncede, sözde ve amelde doğruluğun ve dürüstlüğün hâkim olduğu Allah’tan korkan tertemiz bir kalptir. Hadiste geçen doğru dil ise, yalanı, hilesi ve aldatması olmayan bir dildir. İşte böylesi bir kalp ve dile sahip olan bir kimse, insanların en faziletlisidir, diğer bir ifadeyle kâmil bir mümindir. Nitekim Allah Resulü (s.a.s.), “*Kul, şaka yaparken yalan söylemeyi ve doğru da olsa gösterişi terk etmedikçe (gerçek anlamda) iman etmiş olamaz.*”¹³¹ başka bir hadiste ise “*Konuştığı zaman yalan söyleyen kimse, Allah’a ve âhiret gününe (tam anlamıyla) inanmamıştır.*”¹³² buyurarak doğruluk ve dürüstlüğe riayet etmeyen kimselerin kâmil bir mü-

¹²³ Muhammed el-İtyûbî, *Zahîratü’l-ukbâ*, 26: 141.

¹²⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 7: 211 (17881).

¹²⁵ Buhârî, “Edeb”, 31; Müslim, “İmân”, 74; Tirmizî, “Birr”, 43.

¹²⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 10: 460.

¹²⁷ Buhârî, “Bed’ü’l-vahy”, 5; Müslim, “Fedâil”, 50.

¹²⁸ Tirmizî, “Birr”, 40; Beyhakî, *Şuabü’l-îmân*, 7: 428 (10848).

¹²⁹ İbn Mâce, “Zühd”, 24.

¹³⁰ Ali el-Kârî, *Mirkâtü’l-mefâtih*, 9: 410.

¹³¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 375 (8862).

¹³² Müttakî el-Hindî, *Kenzü’l-ummâl*, 3: 874 (8993).

min olamayacağını vurgulamıştır. “İster şaka yollu olsun yalan söylemek Müslüman’a yakışmaz”¹³³ hadisinde de aynı hususa dikkat çekilmiştir. Aynı şekilde “Mümin yalan söylemez.”¹³⁴ hadisinde ise kâmil bir müminin yalan söyleyemeyeceği ifade edilerek¹³⁵ kâmil iman ile doğruluk ve dürüstlük arasındaki bağa dikkat çekilmiştir.

3.5. Güvenilir Olmak

İslâm’a göre güven konusu imanla bağlantılı bir husustur. Özellikle müminin iman yönünden kemalini sağlayan vasıflar arasında, güven unsurunun büyük bir önemi bulunmaktadır. Kur’ân-ı Kerîm’de kâmil müminlerin özelliklerinden bahsederken, “Onlar emanetlerine ve verdikleri sözlere riayet ederler.” (el-Mü’minûn 23/8) buyrulması bu önemin en büyük göstergelerinden biridir.¹³⁶ Bu bağlamda Hz. Peygamber (s.a.s.) de “Emanete riayet etmeyenin imanı yoktur; ahde vefa göstermeyenin ise dini yoktur.” buyurmuştur.¹³⁷ Bu hadiste kâmil bir imanın varlığı güvenilir olmaya bağlanmıştır. Çünkü hadiste geçen “imanı ve dini yoktur” ifadeleriyle iman ve dinin kemale ermediği kastedilerek kâmil iman ile güven arasındaki kuvvetli irtibata vurgu yapılmıştır.¹³⁸

Ayrıca Hz. Peygamber’in yaptığı kâmil bir mümin tanımında güven vasfı temel referans alınmıştır. Ebû Hüreyre’den (ö. 58/678) nakledildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.), “Müslüman, dilinden ve elinden diğer Müslümanların güvende olduğu kimsedir. Mümin de insanların canları ve malları konusunda kendisinden emin olduğu kimsedir.” buyurmuştur.¹³⁹ Hadiste kâmil bir imana işaret edilerek kâmil bir müminin en önemli ahlâkî niteliklerinden birinin güven olduğu vurgulanmıştır.¹⁴⁰ Diğer yandan hadislerde; emanete ihanet etme, yalan söyleme, sözünde durmama ve ikiyüzlülük gibi davranışların münafıklık sıfatı olduğu belirtilerek de¹⁴¹ kâmil müminin güvenilirlik vasfına işaret edilmiştir. Çünkü “Mümin yalan söylemez.”¹⁴² ve “Aynı anda bir kişinin kalbinde hıyanet ve güven bir arada bulunmaz.”¹⁴³ hadislerinde de ifade edildiği üzere güveni sarsan ve hatta yok eden yalan,

¹³³ İbn Mâce, “Sünnet”, 7.

¹³⁴ Muvatta, “Kelâm”, 7.

¹³⁵ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 9: 280-281.

¹³⁶ Dumlu, *Kur’an’da Bazı Kavramlara Bakış*, 127-133.

¹³⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 382 (12718); Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 6: 471 (12690).

¹³⁸ Münâvî, *Fezû’l-kadîr*, 6: 381-382.

¹³⁹ Tirmizî, “İmân”, 12; Nesâî, “İmân”, 8.

¹⁴⁰ Ali el-Kârî, *Mirkâtü’l-mefâtîh*, 1: 186.

¹⁴¹ Buhârî, “İmân”, 24; Müslim, “İmân”, 107; Tirmizî, “İmân”, 14.

¹⁴² Muvatta, “Kelâm”, 7.

¹⁴³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 366 (8824).

ihânet ve sözünde durmama gibi bütün gayr-i ahlâkî vasıflar kâmil müminlerden nefyedilmiştir.¹⁴⁴

Dolayısıyla hadislerle göre Hz. Peygamber'in çizdiği güven odaklı mümin portresinde kâmil mümin temsil edilmiştir. Bu portrenin muhtevasına göre kâmil bir mümin emniyetin timsalidir. İnsanlar canları ve malları konusunda ondan asla şüphe duymazlar. Zira kâmil mümin söz ve davranışları ile hiç kimseye zarar verecek bir tavır ve tutum içinde olmaz. Güven duygusunu zedeleyecek münafıkça davranışlar ondan asla sadır olmaz.

3.6. Kalbi ve Dili Dosdoğru Kılmak

Hadislerin dilinde kâmil bir iman ile doğru bir kalp ve dil arasında güçlü bir bağın varlığı net olarak ifade edilmiştir. Enes b. Mâlik'ten (ö. 93/711-12) rivayet edildiğine göre Allah Resulü (s.a.s.), "*Kulun kalbi doğru olmadıkça imanı dosdoğru olmaz. Dili doğru olmadıkça da kalbi dosdoğru olmaz.*" buyurmuştur.¹⁴⁵ Hadise göre kalp iman kalitesine yön veren ana kaynaktır. Çünkü kalp, maddî hayatta olduğu gibi manevî hayatın da yegâne sultanıdır.¹⁴⁶ Buna göre kalbin yasaları manevî anlamda olumlu veya olumsuz olarak diğer organlarda söylem ve eylem planında etkisini göstermektedir. Kalp, iman ve küfrün, sevginin ve nefretin, cesaretin ve korkaklığın, iyiliğin ve kötülüğün, kısaca bütün duyguların merkezidir.¹⁴⁷

Beden ülkesinin sultanı olan kalbin bir de sözcüsü bulunmaktadır. Kalp, duygularını ve düşüncelerini dil denilen bu sözcü aracılığıyla aşikâr etmektedir. Duyguların ve düşüncelerin söze dönüşümü bu makamda gerçekleşmektedir. Bundan dolayı imanda en öncelikli görev olan tasdik kalbe, bunun sözle ifadesi olan ikrar ise dile yüklenmiştir. Bu iman bir değer ifade etmesi ise kalp ile dil arasındaki uyuma bağlanmıştır. Kalbi ile iman ettiği hâlde dili ile bunu ifade etmeyen kimseye gerçek anlamda mümin denilebilmesinin meçhuliyeti, diğer yandan dili ile iman ettiği hâlde kalbi ile iman etmeyen kimseye münafık¹⁴⁸ denilmesi kalp ile dil arasındaki uyumsuzluğun bir sonucudur. Aynı şekilde Kur'ân-ı Kerîm'de iman ettik diyen bedevilere iman kalplerine iyice yerleşmediği için iman etmediklerinin söylenmesi de¹⁴⁹ bu uyumsuzlukla ilgilidir. Dolayısıyla kâmil anlamda bir iman için kalp ile dil arasında güçlü bir uyumun olması lüzumludur. Çünkü kâmil imana ulaşmanın en önemli yolu, kalp ile dil uyumunun sağlanması-

¹⁴⁴ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 9: 8824 280-281.

¹⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 570 (13389); Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 1: 41 (8).

¹⁴⁶ Buhârî, "Îmân", 39; Müslim, "Müsâkât", 107.

¹⁴⁷ Heyet, *Hadislerle İslam*, 3: 60.

¹⁴⁸ Bkz. Hülya Alper, "Münafık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31: 565.

¹⁴⁹ Hucurât, 49/14.

na bağlıdır. Bundan dolayıdır ki Hz. Peygamber (s.a.s.) imanının kemalini, kalbin doğruluğuna; kalbin kemalini ise dilin doğruluğuna bağlamıştır. İstikamet sahibi kâmil bir mümin olabilmek için bu hususa son derece dikkat etmek gerekmektedir.

3.7. Eline ve Diline Sahip Olmak

Kâmil imanın en önemli ahlâkî yansımalarından biri müminin eline ve diline sahip olmasıdır. Çünkü bir müminin ahlâkî güzelliklerinin temel kaynağı dili ve eli olduğu gibi ahlâkî problemlerinin temel dayanağı da eli ve dilidir. Dolayısıyla bu husus bir müminin insanlarla ilişkilerinin iyi veya kötü olarak nitelendirilmesinin temel düsturudur. Bundan dolayı Allah Resulü (s.a.s.) bu konuya büyük önem vermiş, Müslümanların gerek sözleriyle gerekse davranışlarıyla olgun insanlar olmalarını istemiştir. Konuyla ilgili olarak Allah Resulü (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “*Müslüman, dilinden ve elinden diğer Müslümanların güvende olduğu kimsedir.*”¹⁵⁰ Ulemânın ekserisine göre bu hadiste kâmil bir Müslüman tanımlanmıştır. Buhârî şârihleri Kirmânî (ö. 786/1384),¹⁵¹ İbn Hacer (ö. 852/1449),¹⁵² Aynî (ö. 855/1451)¹⁵³ ve Kastallânî (ö. 923/1517),¹⁵⁴ Müslim şârihleri Kâdî İyâz (ö. 544/1149)¹⁵⁵ ve Nevevî (ö. 676/1277)¹⁵⁶ başta olmak üzere birçok ulemâ bu görüştedirler.

Bu hadise göre kâmil bir mümin olabilmek için elle veya dille insanları incitmemek ve kırmamak gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle hiç kimseye gerek el gerekse dil ile hiçbir şekilde zarar verilmemelidir. Burada özellikle dile çok dikkat edilmelidir. Zira gıybet, iftira, dedikodu, söz taşıma, yalan söyleme, alay etme, ayıplama, karalama ve kötü söz söyleme gibi dilin afetleri arasında sayılan birçok gayr-i ahlâkî tutum ve davranışlar dilden sadır olmaktadır. Dolayısıyla dilin zararları ele göre daha çoktur. Nitekim Allah Resulü (s.a.s.), yukarıdaki hadislerde önce dili zikrederek aslında bu hususa işaret etmiştir.¹⁵⁷ Bundan dolayı bir hadiste insanları cehenneme götüren en önemli sebebin, dilleriyle kazandıkları olduğu ifade edilmiştir.¹⁵⁸

Ayrıca “*Her kim Allah’a ve âhiret gününe iman ediyorsa ya hayır söylesin ya da sussun.*”¹⁵⁹ hadisinde de dile sahip olmak, Allah’a ve âhiret

¹⁵⁰ Buhârî, “İmân”, 4; Müslim, “İmân”, 65.

¹⁵¹ Kirmânî, *el-Kevâkibü’l-derârî*, 1: 89.

¹⁵² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1: 69.

¹⁵³ Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 1: 217.

¹⁵⁴ Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî li-şerhi Sahîhi’l-Buhârî* (Mısır: Matbaatü’l-kübra’l-emîriyye, h. 1323), 1: 94.

¹⁵⁵ Kâdî İyâz, *İkmâlü’l-mu’lim*, 1: 276.

¹⁵⁶ Nevevî, *Sahîhu Müslim bi-şerhi’n-Nevevî*, 2: 14.

¹⁵⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1: 70.

¹⁵⁸ Tirmizî, “İmân”, 8; İbn Mâce, “Fiten”, 12.

¹⁵⁹ Buhârî, “Edeb”, 30; Müslim, “İmân”, 75.

gününe kâmil olarak iman etmekle ilişkilendirilmiştir.¹⁶⁰ Muâz b. Cebel'in (ö. 17/638) anlattığına göre Allah Resulü (s.a.s.) başka bir hadiste ise namaz, oruç, zekât, hac, sadaka ve cihad gibi ibadetleri ve amelleri kemale erdiren ve tamamlayan şeyin "*dili tutmak*" olduğunu bildirmiştir.¹⁶¹

3.8. Mâlâyânîyi Terk Etmek

Mâlâyânî, dinî ve dünyevî hayat bakımından fayda sağlamayan gereksiz söz ve davranışları ifade eden bir tabirdir.¹⁶² Bu tabire göre mâlâyânî insanın ne kendisine ne de çevresine dünya ve âhiret adına hiçbir faydası olmayan işler ve gereksizce söylenen sözleri kapsamaktadır. Hiçbir hedef gözetilmeden, maksatsız bir şekilde gerçekleşen sözler, fiiller, hatta düşünceler mâlâyânîye dâhildir.¹⁶³

Mâlâyânîye dâhil olan söylem ve eylemlerin terk edilmesi kâmil bir imanın ahlâkî boyutuyla doğrudan ve yakından ilintilidir. Zira Kur'an-ı Kerim'de kâmil müminlerin özellikleri arasında¹⁶⁴ boş söz ve davranışlardan yüz çevirdikleri zikredilmiştir.¹⁶⁵ Ayrıca bir âyette kâmil müminlerin¹⁶⁶ faydasız boş şeylerle karşılaştıkları zaman vakar ve hoşgörü ile geçip gittikleri ifade edilmiştir.¹⁶⁷ Hz. Peygamber (s.a.s.) de müminleri mâlâyânî kapsamında değerlendirilen faydasız sözlerden ve lüzumsuz işlerden sakındırarak kâmil müminler olmalarını istemiştir. Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) rivayet edilen bir hadiste, "*Kişinin mâlâyânîyi terk etmesi Müslümanlığının güzelliğini gösterir.*"¹⁶⁸ buyuran Hz. Peygamber (s.a.s.), bu hadisiyle Müslümanlığın güzelliğini ve imanın kemalini mâlâyânîyi terk etmeyle ilişkilendirmiştir. Dolayısıyla hadis Müslümanların inançlarını en güzel şekilde sözlerine ve davranışlarına yansıtma ve kâmil müminler olmalarını istemektedir.¹⁶⁹ Aynı şekilde başka bir hadiste de Allah'a ve âhiret gününe iman edenlerin ya hayır söylemeleri ya da susmaları emredile-

¹⁶⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 10: 460.

¹⁶¹ Tirmizî, "İmân", 8; İbn Mâce, "Fiten", 12.

¹⁶² Mustafa Çağrırcı, "Mâlâyânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 480.

¹⁶³ Heyet, *Hadislerle İslâm*, 3: 561.

¹⁶⁴ Dumlu, *Kur'an'da Bazı Kavramlara Bakış*, 127-131.

¹⁶⁵ Mü'minûn 23/3.

¹⁶⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 19: 78; Dumlu, *Kur'an'da Bazı Kavramlara Bakış*, 128-129.

¹⁶⁷ Furkân, 25/72.

¹⁶⁸ Tirmizî, "Zühd", 11; Mâce, "Fiten", 12.

¹⁶⁹ Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî şerhu Câmi'i't-Tirmizî*, thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf (Beirut: Dâru'l-fikr, t.y.), 6: 607.

rek¹⁷⁰ kâmil anlamda iman edenlerin¹⁷¹ mâlâyânî olan değersiz ve boş sözlerden uzak durmaları istenmiştir. Buna göre bir müminin imanını kemale erdirebilmesi için malayaniyi terk etmesi başlıca ahlâkî görevlerinden birini oluşturmaktadır.

3.9. Günahlardan Kaçınmak veya Arınmak

Günah, İlâhî emir ve yasaklara aykırı fiil ve davranışları ifade eden bir terimdir.¹⁷² Sevgili Peygamberimizin tanımıyla vicdanı rahatsız eden ve insanların bilmesi istenmeyen tutum ve davranışlardır.¹⁷³ Günah, insanı Allah'tan uzaklaştırıp en büyük düşmanı olan şeytana yaklaştıran tuzaklardır. Kalbi paslandıran ve karartan, vicdanı hissizleştiren, manevî hayatı tahrip eden şeytan işi tehlikeli girişimlerdir. Günah fitratla ve vicdanla zıtlıdır. Hz. Peygamber'in ifadeleriyle işlenen her bir günah, manevî hayatın merkezi olan kalp üzerinde olumsuz etkiler bırakmaktadır. Tevbe ve istiğfar edildiği takdirde kalp tekrar pak hâle gelmekte, aksi takdirde bütün kalbi kaplayan büyük bir tehlikeye dönüşmektedir.¹⁷⁴

Bütün bu ifade edilenlere göre günahlar, imanın kemale ermesi konusunda en büyük engellerden biridir. Zira günahlar birer şeytanî araç olması hasebiyle imanı zafiyete uğratan bir mahiyete sahiptir. Dolayısıyla müminin imanını kâmil seviyede muhafaza etmesi günahlardan kaçınmasına veya günahlardan arınmasına bağlıdır. Bu ise günahlar konusunda son derece hassas bir anlayışa sahip olmakla mümkündür. Allah Resulü (s.a.s.) kâmil mümini kastederek¹⁷⁵ müminin günahlar karşısındaki hassasiyetini şu güzel benzetmeyle ifade etmiştir: “Mümin, günahlarını üzerine düşüverecek bir dağ gibi büyük görür. Fâcir (fütursuzca günah işleyen) kimse ise günahlarını burnu üzerine konan ve kovalayınca kaçacak bir sinek gibi görür.”¹⁷⁶ Bu hadise göre kâmil bir mümin hiçbir günahı küçümsemez. Günahları üzerine düşecek bir dağ gibi gördüğünden onlardan uzak durmaya çalışır.¹⁷⁷

Kâmil bir mümin bütün hassasiyetine rağmen bir hata ve günah işlese de günahın, imanına zarar vermesine asla müsaade etmez, hata ve günahlarını tevbe ve istiğfar ile telafi ederek iman ile arasındaki kuvvetli ilişkiyi sür-

¹⁷⁰ Buhârî, “Edeb”, 30; Müslim, “İmân”, 75.

¹⁷¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 10: 460.

¹⁷² Ömer Faruk Harman, “Günah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 14: 278.

¹⁷³ Müslim, “Birr”, 15; Tirmizî, “Zühd”, 52.

¹⁷⁴ Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 74; İbn Mâce, “Zühd”, 29.

¹⁷⁵ Hamza Muhammed Kâsım, *Menâri'l-kârî şerhu muhtasarı Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdülkâdir el-Arnâût (Beyrut: Dâru'l-beyân/Mektebetü'l-müeyyed, 1410/1990), 5: 273.

¹⁷⁶ Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme”, 49. Ayrıca bkz. Buhârî, “Deavât”, 4.

¹⁷⁷ Hamza Muhammed Kâsım, *Menâri'l-kârî*, 5: 273.

dürür. Allah Resulü kâmil müminin bu hâlini de şöyle tasvir etmektedir: “Müminin imanla ilişkisi, atın bağlandığı halka ile ilişkisi gibidir. At hal-kasından sıyrılır, dönüp dolaşır ama yine ona gelir. Mümin de hata edebil-
 lir, ama döner ve tövbe edip eski hâline gelir.”¹⁷⁸ Burada imana dönmekten maksat, Allah’a iman etmiş bir kişinin, günah işlediği zaman hemen tevbe ve istiğfar ederek yeniden Allah’a yönelmesi ve imanını muhafaza etmesidir.¹⁷⁹ Kâmil bir mümin taat ve amelleriyle imanına son derece bağlı oldu-
 ğu için imanı ile arasında kuvvetli bir ilişki vardır. Kâmil mümin bu ilişki-
 nin günahlarla zarar görmesine asla müsaade etmez, gerek günahlardan uzak durarak gerekse tevbe ve istiğfar ederek imanı ile arasındaki bağlan-
 tıyı sürekli muhafaza eder.

3.10. İyilik Yaptığında Sevinmek, Kötülük Yaptığında Üzülme

Ebû Ümâme (ö. 86/705) şöyle anlatmıştır: Bir adam Hz. Peygamber’e “İman nedir?” diye sordu. Allah Resulü (s.a.s.), “Bir kötülük yaptığında bu seni üzüyor, bir iyilik yaptığında bu seni sevindiriyorsa sen müminsin.” buyurdu. Adam, “Kötülük nedir?” diye sordu. Allah Resulü (s.a.s.) “Bir şey gönlünü huzursuz ediyorsa (o kötülüktür) onu terk et.” buyurdu.¹⁸⁰

Hadiste geçen “sen müminsin” ifadesi “sen kâmil müminsin” anlamın-
 dadır.¹⁸¹ Dolayısıyla bu hadiste bir imanın kemal ölçüsü ortaya konulmuş-
 tur. Bu ölçüye göre bir müminde kötülük yaptığında üzüme, iyilik yaptı-
 ğında sevinme duygusu söz konusu ise bu imanının kemaline işarettir. Zira kâmil bir mümin, iyiliği ve kötülüğü ayırt etme kabiliyetini haiz selim bir fitrat ve vicdana sahiptir.¹⁸²

3.11. Feraset

Ferâset; insanların, diğer varlık ve olayların iç yüzünü keşfetme, gele-
 cek hakkında doğru tahminlerde bulunma melekesi anlamında bir terim-
 dir.¹⁸³ Buna göre feraset; iyiyi kötüden ve doğruyu yanlıştan ayırabilme
 yeteneğidir. Ayrıca insanların karakterlerini anlayabilme istidadı, geleceği
 ve olayların arka planını doğru okuyabilme, hayata dair güçlü öngörülerde
 bulunabilme kabiliyetidir. Feraset; insanı düşünce ve davranışlarında gaf-
 letten, şüpheden, aldanmaktan ve hatadan koruyarak doğruya yönlendiren
 bir iç dinamikdir.

¹⁷⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 103 (11643); İbn Hibbân, *Sahih*, 2: 381 (616).

¹⁷⁹ Heyet, *Hadislerle İslam*, 1: 618.

¹⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 9: 171 (22802); Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 5: 371 (6990).

¹⁸¹ Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, 1: 199.

¹⁸² Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, 1: 199.

¹⁸³ Süleyman Uludağ, “Fîrâset”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13: 116.

Feraset, kâmil bir imanla ilişkili olan bir kavramdır. Çünkü ferasetin imanın niteliği ve derecesi ile doğrudan bir alakası vardır. İmanın niteliği ve derinliği arttıkça feraset melekesi de artmaktadır. “Ey iman edenler! Eğer Allah’a karşı gelmekten sakınırsanız o size iyiyi kötüden ayırt edecek bir anlayış verir.”¹⁸⁴ âyetinde iman ile feraset arasındaki bu ilişkiye işaret edilmektedir. Zira âyette takvaya bağlı olarak müminlere iyiyi kötüden ayırmasını sağlayan bir akıl ve sezgi gücünün yani feraset melekesinin verileceği ifade edilmektedir.¹⁸⁵

Hz. Peygamber (s.a.s.) de “*Müminin ferasetinden sakının. Çünkü o, Allah’ın nuruyla bakar.*”¹⁸⁶ hadisinde kâmil mümini kastederek aynı hususa işaret etmiştir.¹⁸⁷ Bu hadiste ferasetli olmak mümin şahsiyetin temel bir zihinsel karakteri olarak ifade edilmiş ve ferasetle “*Allah’ın nuru*” arasında bir ilgi kurulmuştur.¹⁸⁸ Allah Teâlâ nurunu sevdiği kullarının kalplerine yerleştirdiğine göre müminin imanı nispetinde feraset gücü de artacaktır.¹⁸⁹

Feraset gücünü arttıran hususlardan biri de yaşama ait tecrübe ve deneyimlerdir. Çünkü yaşama ait tecrübe ve deneyimler insanın isabetli kararlarda ve öngörülerde bulunmasını sağlayan dış dinamiklerdir. Burada da imanın etkin bir rolü bulunmaktadır. Çünkü iman, tecrübe ve deneyimlerden ders çıkarmayı sağlayan bir güçtür. Bir insan ne kadar hayat tecrübesine sahip olursa olsun imanla yolunu aydınlatamıyorsa hata yapması ve aldanması her zaman mümkündür. Kur’ân-ı Kerim’deki birçok âyette geçmişe dair yaşanmışlıklardan ve mevcudatta olup biten durumlardan “*inanınlar için ibretler vardır*” vurgusunun yapılması bu hususun en net göstergelerinden biridir.¹⁹⁰ Sevgili Peygamberimiz (s.a.s.) de “*Mümin, bir delikten iki kere sokulmaz.*”¹⁹¹ buyurarak bir yönüyle aynı hususa işaret etmiştir.

Bu hadiste geçen mümin ifadesiyle kâmil mümin kastedilerek¹⁹² dinî ve dünyevî konularda¹⁹³ sakınılması gereken hususlara karşı dikkatli olan ve hiçbir zaman ihtiyatı elden bırakmayan kâmil bir mümin ahlâkı karakterize edilmiştir. Buna göre bir mümin aynı hataya iki defa düşmek suretiyle al-

¹⁸⁴ Enfâl, 8/29.

¹⁸⁵ Bkz. Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, thk. İbrahim el-Besyûnî (Mısır: el-Hey’etü’l-Mısiyyetü’l-âmme li’l-kitâb, 2000), 1: 91.

¹⁸⁶ Tirmizî, “Tefsîrü’l-Kur’ân”, 16; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, 8: 121 (7497).

¹⁸⁷ Münâvî, *Feyzü’l-kadir*, 1: 143.

¹⁸⁸ Heyet, *Hadislerle İslâm*, 1: 458.

¹⁸⁹ Münâvî, *Feyzü’l-kadir*, 1: 143.

¹⁹⁰ Bkz. En’âm, 6/99; Hicr, 15/77; Neml, 27/86; Ankebût, 29/24, 44; Rûm, 30/37; Câsiye, 45/3-4.

¹⁹¹ Buhârî, “Edeb”, 83; Müslim, “Zühd”, 63.

¹⁹² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 10: 537.

¹⁹³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 10: 537.

danmamalıdır. Hata yapsa da ondan ders almasını bilerek, bir daha yapmamak için tedbirli davranmalıdır. Çevresini ve insanları iyi tanımalı, onlardan gelebilecek tehlike ve zararlara karşı şuurlu olmalıdır.¹⁹⁴ Kısacası bir mümin her yönüyle tam bir feraset sahibi olmalıdır. Bunun yolu ise kâmil bir imanın varlığına bağlıdır. Çünkü imanı zayıf olan bir müminin aldanması her zaman mümkündür.¹⁹⁵

3.12. Bilinçli Bir Üretici ve Tüketici Olmak

Abdullah b. Amr b. el-Âs (ö. 65/684-85) Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: *“Muhammed'in canı elinde olan Allah'a yemin olsun ki mümin bal arısına benzer. Bal arısı gibi hep güzel şeyler yer, güzel şeyler üretir, (güzel yerlere) konar, (konduğu yeri de) kırmaz ve bozmaz.”*¹⁹⁶ Bu hadiste üretim ve tüketim başta olmak üzere her konuda faydalı ve dengeli davranmanın kâmil bir müminin en önemli şiarından biri olduğu vurgulanmıştır.¹⁹⁷ Hadise göre bal arısı ile mümin arasındaki iki benzerlik, yedikleri gıdalar ile ürettiklerinin temizliğindedir. Bal arısı nasıl ki ağaçların ve bitkilerin en güzel çiçeklerinden besleniyorsa, mümin de Allah'ın kendisine verdiği rızıkların temiz ve helâl olanlarından gıdalanır.¹⁹⁸

Hadiste mümin ile bal arısı arasındaki benzerliğin bir başka yönü de çevre bilinci ile ilgilidir. Bal arısı çiçeğinden yararlandığı ağaca hiçbir şekilde zarar vermediği gibi mümin de imar etmekle sorumlu olduğu çevrenin ve kâinatın dengesini bozacak bir tavır içinde olamaz.¹⁹⁹ Dolayısıyla bir mümin üretimde ve tüketimde bilinçli ve dengeli davranmalı ve bu hususta zarardan ve israftan uzak durmalıdır.

3.13. Empati Kurmak

Empati, *“Bir insanın kendisini karşısındaki insanın yerine koyarak onun düşüncelerini doğru olarak anlama, duygularını hissetme ve ona göre eylem belirleyip davranış sergileme biçimi ve faaliyetidir.”* şeklinde tanımlanmaktadır.²⁰⁰ Empatinin, ahlâkî bir ilke olarak ifadesi ise *“Sana yapılmasını istemediğin şeyi sen de başkalarına yapma.”* veya *“Sana nasıl davranılmasını istiyorsan sen de başkalarına öyle davran.”* şeklindedir.

Empatinin temelini büyük oranda hadisler oluşturmaktadır. Hadislerde empati ile ilgili olarak sayısız örnek bulmak mümkündür. Hz. Peygamber

¹⁹⁴ Heyet, *Hadislerle İslam*, 1: 457-458.

¹⁹⁵ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 22: 270.

¹⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 632 (7051); İbn Hibbân, *Sahih*, 1: 482 (247).

¹⁹⁷ Sââtî, *el-Fethu'r-Rabbânî*, 1: 112.

¹⁹⁸ Heyet, *Hadislerle İslam*, 1: 617-618.

¹⁹⁹ Heyet, *Hadislerle İslam*, 1: 618.

²⁰⁰ Cemal Ağırman, “İdeal Bir Davranış Biçimi Olarak ‘Empati’ ve Hadislerde ‘Empati’ Örnekleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2006): 24-25.

(s.a.s.), toplumsal ilişkilerin “*altın kuralı*” olarak bilinen bu ilke üzerinde önemle durmuştur. Empatinin temel ilkesi olarak da bilinen bir hadiste Allah Resulü (s.a.s.), “*Sizden biri, kendisi için istediğini (mümin) kardeşi için de istemedikçe hakkıyla iman etmiş olamaz.*”²⁰¹ buyurarak bu konuya verdiği önemi göstermiştir. Bu hadiste “*Kendisi için istediğini başkası için de istemek*” şeklinde tanımlanan empati kâmil bir imanın gereği olarak ifade edilmiştir. Hadiste empati ile kâmil iman arasında doğrudan bir ilişki kurularak bu anlayışa sahip olmayan bir müminin kâmil anlamda iman etmiş olamayacağı çok net olarak belirtilmiştir.²⁰² Buna göre bir müminin kendini başkasının yerine koyarak ona göre düşüncelerini biçimlendirmesi ve davranması, kâmil imana erişmesi için gerekli olan en önemli ahlâkî ilkelere biridir. Bunun bir uzantısı olarak empati, mümini cehennemden uzaklaştırıp cenneti kazandırmasına vesile olmaktadır. Abdullah b. Amr b. el-Âs’tan (ö. 65/684-85) rivayet edildiğine göre bir sefer esnasında bir yerde konaklandığında Allah Resulü (s.a.s.), sahâbeye yanına toplayarak onlara bir konuşma yaptı ve konuşmasının bir bölümünde şöyle buyurdu: “*Kim cehennemden uzaklaştırılıp cennete girmek isterse ölüm kendisine Allah’a ve âhiret gününe inanırken gelsin. Ayrıca insanların kendisine nasıl davranmalarını istiyorsa insanlara öyle davransın.*”²⁰³ Başka bir rivayette ise sahâbeden biri, “*Cehennemden kurtaracak ve cenneti kazandıracak bir şey öğrenmek istiyorum.*” diye talebini dile getirdiği zaman Allah Resulü (s.a.s.) “*Allah’a şirk koşmadan ibadet et, farz namazı kıl, farz olan zekâtı ver, Ramazan orucunu tut, insanların sana davranmasını istediğin şekilde onlara davran, insanların sana davranmasını istemediğin şekilde onlara davranmayı terk et!*” buyurmuştur.²⁰⁴ Bu hadislerde de ifade edildiği üzere empati, bir müminin imanını kemale erdiren ve cehennemden uzaklaştırıp cenneti kazanmasına vesile olan bir fazilettir.

3.14. Müminler Arası Sevgi ve Kardeşlik

Hadislere göre kâmil bir imanın en önemli tezahürlerinden biri müminler arasındaki sevgi ve kardeşliktir. Konuyla ilgili Ebû Hüreyre’den (ö. 58/678) nakledilen bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “*İman etmedikçe cennete giremezsiniz; birbirinizi sevmedikçe de iman etmiş olmazsınız. Size yaptığımız takdirde aranızda sevgi oluşturacak bir şey söyleyeyim mi? Aranızda selamı yaygınlaştırın.*”²⁰⁵ Hadiste geçen “*iman etmiş olmazsınız*” ifadesi kâmil anlamda iman etmiş olamazsınız anlamın-

²⁰¹ Buhârî, “İmân”, 7; Müslim, “İmân”, 71.

²⁰² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1: 74.

²⁰³ Müslim, “İmâre”, 46; İbn Mâce, “Fiten”, 9.

²⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11: 206 (27915).

²⁰⁵ Müslim, “İmân”, 93; Tirmizî, “İsti’zân”, 10.

dadır. Buna göre müminlerin birbirini sevmesi kâmil bir imana sahip olmak için önemli bir esastır.²⁰⁶

Müminler arasında sevginin ve kardeşliğin hâkim olmasını isteyen ve bunu kâmil bir imanın alameti olarak ifade eden Allah Resulü (s.a.s.) bu sevginin en ideal düzeyde nasıl olması gerektiğini de şöyle göstermiştir. “Müminler, birbirlerini sevmeye, birbirlerine merhamet ve şefkat göstermede, tıpkı bir organı rahatsızlandığında diğer organları da uykusuzluk ve yüksek ateşle bu acıyı paylaşan bir bedene benzerler.”²⁰⁷ “Mümin, mümin için adeta birbirini destekleyen bir bina gibidir.”²⁰⁸ Bu hadislerde kâmil müminlerin toplum içindeki birleştirici ve bütünleştirici rolleri tasvir edilmiştir.²⁰⁹ Buna göre güçlü ve huzurlu bir İslâm toplumu; sevginin, kardeşliğin, birliğin ve dayanışmanın hâkim olduğu sağlam bir manevî yapıyla örgütlenmeli ve kenetlenmelidir. Bu husus, gerek dinî ve gerekse bireysel ve toplumsal açıdan dünyevî hayatın kemali için son derece önemlidir. Bu hususun hadislerde kâmil imanın göstergesi olarak sunulması bu önemi ifade etmektedir.

3.15. Ailesine Karşı İyi Davranmak

Hz. Peygamber (s.a.s.), ailenin huzuru için aile fertlerinin birbirlerine değer vermesini istemiş ve aile fertleri arasında sevgi, saygı, şefkat ve merhametin hâkim olmasını tavsiye etmiştir. Allah Resulü (s.a.s.), “Sizin en hayırlınız, ailesine karşı en iyi olanınızdır. Ben de aileme karşı en iyi olanınızdır.”²¹⁰ buyurarak huzurlu ve mutlu bir ailenin tesisindeki en önemli ilkeyi öğretmiştir. Allah Resulü (s.a.s.) bu hadisiyle hayırlı bir insan olmanın aileye karşı tutumla alakalı olduğunu ifade etmiştir.²¹¹ Bu husus aynı zamanda kâmil bir mümin olmanın da önemli bir esasını oluşturmaktadır. Bu hususla ilgili olarak Hz. Âişe, Allah Resulü’nün şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “Müminlerin iman bakımından en mükemmeli ahlâk bakımından en güzel olanı ve ailesine en güzel şekilde davrananıdır.”²¹² Allah Resulü (s.a.s.), bu hadiste aile fertlerine karşı en iyi ve en güzel şekilde davranmayı “en mükemmel iman” temel vasıflarından biri olarak tanımlamış ve meselenin kâmil iman ile ilişkisini açıkça ifade etmiştir. Buna göre kâmil bir imanın temel niteliklerinden ve özelliklerinden biri de müminin aile fertlerine karşı son derece iyi ve güzel davranmasıdır. Kâmil bir

²⁰⁶ Nevevî, *Sahîhu Müslim bi-şerhi'n-Nevevî*, 2: 47-48.

²⁰⁷ Müslim, “Birr”, 66. Ayrıca bkz. Buhârî, “Edeb”, 27.

²⁰⁸ Buhârî, “Edeb”, 36; Müslim, “Birr”, 65.

²⁰⁹ Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtîh*, 9: 165-166.

²¹⁰ Tirmizî, “Menâkıb”, 63. Ayrıca bkz. İbn Mâce, “Nikâh”, 50.

²¹¹ Heyet, *Hadislerle İslâm*, 3: 103.

²¹² Tirmizî, “İmân”, 6; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 10: 57 (24936).

mümin tıpkı Allah Resulü gibi aile fertlerine samimi ve içten davranmalı ve onlara değer vermelidir.²¹³

3.16. Akrabalık Bağlarını Korumak

Dürre bnt. Ebû Leheb (ö. 20/641) şöyle anlatmıştır: Bir defasında Hz. Peygamber (s.a.s.) minber üzerinde hutbe irad ederken cemaatten biri kalkarak “*Yâ Rasûlallah! İnsanların en hayırlısı hangisidir?*” diye sordu. Bu soruya Hz. Peygamber (s.a.s.), “*İnsanların en hayırlısı; Kur’ânı en çok okuyan, en fazla takva sahibi olan, iyiliği en çok emredip kötülükten en çok sakandıran ve akrabalarına en çok ilgi gösterendir.*” şeklinde cevap verdi.²¹⁴ Bu rivayete göre iyi ve hayırlı bir insan yani mümin olmanın en önemli göstergelerinden biri akrabalarla iyi ilişkiler içinde olmaktır. Dolayısıyla akrabalık bağlarını korumak kâmil bir imanın alametlerinden biridir. Nitekim Allah Resulü (s.a.s.) bazı hadislerinde akrabalarla ilişkilerin devam ettirilmesinin doğrudan kâmil imanla ilişkili olduğunu ifade etmiştir. Mesela, “*Kim Allah’a ve âhiret gününe iman ediyorsa akrabalarıyla ilişkilerini sürdürsün.*”²¹⁵ hadisinde Allah’a ve âhiret gününe iman eden bir müminin akrabalık bağlarını korumasının imanın kemali için dinî bir gereklilik olduğu belirtilmiştir.²¹⁶

3.17. Komşu Haklarına Riayet Etmek

Hadislerde kâmil bir imanın gereği olarak sunulan konuların başında komşuluk ilişkileri gelmektedir. Bu bağlamda hadislerde ifade edilen komşuluk hakları şöyledir:

a. Güven Vermek: Ebû Şüreyh’ten nakledildiğine göre bir defasında Hz. Peygamber (s.a.s.) art arda üç kez, “*Vallahi iman etmemiştir, vallahi iman etmemiştir, vallahi iman etmemiştir.*” buyurur. Sahâbîler, “*Kim, yâ Rasûlallah?*” diye sorduklarında Hz. Peygamber (s.a.s.) “*Kötülük yapabileceği kaygısından komşusu güven içinde olmayan kimse.*” cevabını verir.²¹⁷ Bu hadise göre söz ve davranışları konusunda komşularına güven vermeyen ve onları şüphe ve tereddüt içinde bırakan kimsenin kâmil bir iman sahibi olmadığı ifade edilmiştir.²¹⁸

b. İyi ve Güzel Davranmak: Hadislere göre iyi ve kâmil bir mümin olabilmenin temel ölçülerinden biri komşulara iyi ve güzel davranmaktır.

²¹³ Mübârekfûrî, *Tuhfetü’l-ahvezî*, 7: 357.

²¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11: 290 (28195)

²¹⁵ Buhârî, “Edeb”, 85.

²¹⁶ Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 9: 83.

²¹⁷ Buhârî, “Edeb”, 69. Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 505 (3744).

²¹⁸ Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 22: 171.

Allah Resulü (s.a.s.) “*Sana komşu olanlara güzel davran ki Müslüman olasın.*”²¹⁹ bir başka rivayette, “*Komşuna iyilik yap ki mümin olasın.*”²²⁰ buyurmak suretiyle güzel komşuluğun kâmil bir Müslüman ve kâmil bir mümin için²²¹ vazgeçilemez bir davranış olduğuna dikkatleri çekmiştir.²²² Aynı şekilde “*Allah’a ve âhiret gününe iman eden kimse komşusuna iyilik etsin.*”²²³ hadisinde de komşulara iyi ve güzel muamelede bulunmak, Allah’a ve âhiret gününe kâmil bir imanın alameti olarak değerlendirilmiştir.²²⁴

c. Sıkıntı Vermemek: Hadislerde, komşuluk haklarına ve ilişkilerine riayete aykırı olan eziyet etmek, rahatsız etmek, incitmek, kırmak ve sıkıntı vermek gibi hususlar şiddetle yasaklamıştır. “*Allah’a ve âhiret gününe iman eden kimse komşusuna eziyet etmesin.*”²²⁵ buyuran Hz. Peygamber (s.a.s.) Allah’a ve âhiret gününe kâmil anlamda iman edenlerin yasaklanan bu hususlardan kaçınmaları gerektiğini bildirmiştir.²²⁶

d. Gözetmek ve Paylaşmak: Hadislere göre iman-ı kâmil kapsamında değerlendirilen komşu haklarından bir diğeri komşuların dertleriyle ve sıkıntularıyla ilgilenmek, yardıma muhtaçlarsa yardım etmektir. Bu hususla ilgili olarak Allah Resulü (s.a.s.) “*Yanı başındaki komşusu açken karnını doyuran kimse (kâmil) mümin değildir.*”²²⁷ başka bir rivayette “*Yanı başındaki komşusu açken tok olarak yatan kimse, (kâmil) iman etmemiştir.*”²²⁸ buyurmuştur. Bu hadislerle göre komşusunun derdini ve ihtiyacını bildiği hâlde ilgisiz kalmak kâmil bir iman sahibi olmamanın işareti sayılmıştır.²²⁹ Buna göre komşuların maddî durumlarıyla ilgilenmek, varsa yeme ve içme başta olmak üzere bütün zorunlu ihtiyaçlarını temin etmeye çalışmak kâmil bir mümin olabilmenin en temel düsturlarından biridir.

3.18. İnsanlarla İlişkilerin İyi Olması

Allah Resulü’nün beyanlarına göre kâmil bir imanın en önemli göstergelerinden biri insanlarla ilişkilerin iyi ve güzel olmasıdır. Bu husus ahlâk kitaplarında “*ülfet*” kavramıyla ifade edilmiştir. Ülfet insanların birbirine ilgi ve sevgi duymasını, destek olmasını sağlayan, toplumsal uyum, birlik

²¹⁹ İbn Mâce, “Zühd”, 24.

²²⁰ Tirmizî, “Zühd” 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 250 (8316).

²²¹ Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 6: 591.

²²² Heyet, *Hadislerle İslam*, 4: 340.

²²³ Buhârî, “Edeb”, 31; Müslim, “İmân”, 74.

²²⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 10: 460.

²²⁵ Buhârî, “Edeb”, 31; Müslim, “İmân”, 75; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 123.

²²⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 10: 460.

²²⁷ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10: 5 (19668).

²²⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 10: 299 (30874).

²²⁹ Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtiḥ*, 9: 200.

ve beraberliği güçlendiren uzlaşma, kaynaşma ve birlikte yaşama eğilimini ifade eden ahlâk terimidir. Ülfetin zıttı ise ayrışma ve tek başına yaşama-dır.²³⁰

Allah Resulü (s.a.s.) toplumsal dayanışmanın ve kaynaşmanın sağlanması için ülfeti emretmiş, toplumdan uzak tek başına yaşamayı ise yasaklamıştır. Allah Resulü (s.a.s.) bir hadisinde, insanlar içinde bulunmanın, uzlet hâlinde tek başına kılınan altmış senelik namazdan daha hayırlı olduğunu²³¹ ifade ederek ülfet ehli olmanın önemine işaret etmiştir.

Ülfet, Allah Resulü (s.a.s.) tarafından önemsenen ahlâkî bir erdemdir. Konuyla ilgili olarak Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakletmiştir: "*Mümin, ülfet eden ve ülfet edilendir. İnsanlarla ülfet etmeyen ve kendisiyle ülfet edilemeyen kimsede hayır yoktur.*"²³² Hadise göre kâmil bir müminin en önemli vasıflarından biri insanlarla iyi ilişkiler kurmasıdır. Buna göre kâmil bir mümin yalnızlığı ve yabancılaşmayı değil insanlarla beraber ve iç içe olmayı tercih etmelidir. Zira insanlardan uzak duran ve yalnızca bireysel huzuru amaçlayan bir anlayış kâmil bir imanın özüne aykırıdır. Bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.s.), insanlarla ülfet etmeyen veya kendisiyle ülfet edilemeyen bir kimsede hayrın olmadığını ifade etmiştir. Bu ifade, bu yapı ve anlayıştaki bir müminin, kâmil imandan uzak olduğuna daha açık bir ifadeyle imanın zayıflığına işaret etmektedir. Dayanışma, paylaşma ve kaynaşmaya dayalı toplumsal bir bilinç, insanlarla iyi ilişkiler kurma ve iyi geçinme ise kâmil bir imanın ayrılmaz unsurudur. Nitekim İbn Ömer'den (ö. 73/692) nakledilen başka bir hadiste de Allah Resulü (s.a.s.), insanlarla bir arada yaşayıp onların sıkıntılara sabreden bir müminin insanların arasına karışmayarak onların sıkıntılarını sabretmeyen müminden daha üstün ve hayırlı olduğunu belirterek²³³ bu hususun kâmil imandan kaynaklanan bir erdem olduğunu dile getirmiştir. Yine "*Müminler birbirlerini sevmeye, birbirlerine merhamet ve şefkat göstermeye, tıpkı bir organı rahatsızlandığında diğer organları da uykusuzluk ve yüksek ateşle bu acıyı paylaşan bir bedene benzer.*"²³⁴ hadisi de insanlarla beraber olmanın ve iyi ilişkiler kurmanın kâmil imanla ilişkisine işaret etmektedir.²³⁵ Bütün bu ifade edilenlere göre kâmil bir mümin, ülfet ehli olmalı, daha net bir ifadeyle insanlarla anlaşabilen, kaynaşabilen ve kendisiyle beraber olmaktan huzur duyulan örnek bir şahsiyet olmalıdır.

²³⁰ Mustafa Çağrırcı, "Ülfet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42: 286.

²³¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 9: 207 (22929).

²³² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 515 (9436); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10: 400 (21097).

²³³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 8: 536 (26623).

²³⁴ Müslim, "Bir", 66. Ayrıca bkz. Buhârî, "Edeb", 27.

²³⁵ Münâvî, *Feyzü'l-kadîr*, 5: 514.

Sonuç

Bir müminin bu dünyada sahip olduğu en büyük nimet hiç şüphesiz imandır. Bu nimetin en kıymetlisi ise kâmil bir imandır. Kâmil bir iman, imanın en üstün mertebesini teşkil etmektedir. Bir mümini dinî hayat yönüyle değerli ve üstün kılan bu vasıftaki imandır. Bundan dolayı birçok âyet ve hadiste müminlerin kâmil iman sahibi olmaları istenmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de iman yönüyle başlıca iki mümin karakterine dikkat çekilmiştir. Birincisi, inanç yönüyle zayıf, amel bakımından eksik olduğu için imanını kemale erdirememiş müminlerdir. Bununla birlikte bu vasıftaki iman sahiplerine de mümin denilmiştir. İkincisi ise kâmil müminlerdir. Bunlar iman, amel ve ahlâk bütünlüğünü sağlayarak imanlarını her yönüyle kâmil hâle getiren müminlerdir. Bunlardan hakiki müminler şeklinde övgüyle bahsedilmiş ve onlara doğrudan cennet vadedilmiştir.

Aynı durum hadislerde de görülmektedir. Hadislerde de inanç ve amel yönüyle eksik kimselere mümin denilmekle beraber onların kâmil anlamda iman etmeyen müminler olduğu vurgulanmıştır. Bununla beraber imanı kemale erdiren esaslara vurgu yapılarak her yönüyle tam ve kâmil bir iman ve mümin portresinin çerçevesi çizilmiştir. Hadislerdeki mümin tanımları ve tasvirleriyle genel olarak kâmil mümin kastedilmiştir. Aynı şekilde imanla ilişkilendirilerek anlatılan hususlarda da genel itibarıyla kâmil iman kastedilmiştir.

Hadislere göre kâmil iman, kalb ile tasdik, dil ile ikrar ve beden ile amelden müteşekkil bir yapı arz etmektedir. Bu yapının anlam ve kapsam çerçevesini ise genel olarak sahih iman, salih amel ve güzel ahlâk teşkil etmektedir. Dolayısıyla hadislere göre kâmil bir mümin olabilmek için iman-ı kâmilin en önemli kaynağı olan bu üç ana konunun ihtiva ettiği bütün esas ve ilkelere yerli yerince riayet etmek gereklidir. İmanın, hayatın her alanında işlerlik kazanarak kendinden beklenenleri yerine getirme gücüne sahip olması buna bağlıdır. Bundan dolayı müminlerin imanlarını sağlam bir inanç, salih amel ve güzel ahlâk ile sarsılmaz bir cephe kılarak en mükemmel hâle getirmeleri gerekmektedir.

Kâmil imanla ilgili hadisler, imanının artmasını ve eksilmesini mümkün gören ulemânın en önemli delilleri olmuştur. Kelâm eserlerinde ilgili konu bölümlerinde bu hususu görmek mümkündür. Aynı durum hadis eserlerinde de görülmektedir. Hemen hemen ale'l-ebvâp tarzı tasnif edilen bütün hadis kitaplarında bu konudaki hadisler "*imanın artması ve eksilmesi*" adlı bablarda ele alınarak bu hususun mümkün ve caiz olduğuna işaret edilmiştir. Dolayısıyla iman-ı kâmil konusundaki hadisler; imanın, inanılması gereken hususlarla ilgili olmamakla birlikte inanılan hususların amelî ve davranışsal tezahürü bakımından artma ve eksilmeye müsait bir yapıda olduğuna işaret etmektedir.

Çalışmamız esnasında dikkatimizi çeken diğer bir husus şudur: Özellikle tasavvuf kaynaklarında bir müminin iman-ı üstünlüğünü ve olgunluğunu ifade etmek için iman-ı kâmil yerine insan-ı kâmil kavramının kullanıldığı müşahede edilmiştir. Ancak bu konuda iman-ı kâmil kavramının kullanılması daha doğrudur. Çünkü bir müminin, iman bakımından mükemmel oluşunun tek kaynağı kâmil inancıdır. Dolayısıyla kâmil kelimesinin iman kelimesine izafe edilerek iman-ı kâmil şeklinde kullanımı ve bu kullanımın yaygınlaştırılması kâmil imanın önemini ifade etmesi açısından daha doğrudur.

Kaynakça

Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî. *el-Mu-sannef*. Thk. Habîb el-A'zamî. 2. Baskı. 12 Cilt. Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî, 1403/1983.

Ağırman, Cemal. "İdeal Bir Davranış Biçimi Olarak 'Empati' ve Hadislerde 'Empati' Örnekleri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2006): 23-53.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. Thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 12. Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1429/2008.

Ali el-Kârî, Nureddin Ali b. Sultan Muhammed. *Mirkâtü'l-mefâtih şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*. Thk. Cemal el-Ayıntâbî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1422/2001.

Alper, Hülya. "Münafık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 565-568. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

Aynî, Ebû Muhammed Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhu'l-Buhârî*. Nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut: 1421/2001.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 2. Baskı. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1424/2003.

_____. *Şuabü'l-îmân*. Nşr. Muhammed es-Saîd ez-Zağlûl. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1421/2000.

Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhâlik. *el-Müsned*. Thk. Âdil b. Sa'd. 18 Cilt. 1-15, Medînetü'l-Münevvere: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1430/2009.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu's-sahîh*, Thk. Şuayb el-Arnâût. 5 Cilt. Dimeşk: er-Risâletü'l-âlemîyye, 2011.

_____. *el-Edebü'l-müfred*. Thk. Muhammed Nâsîrüddin el-Elbânî. 2. Baskı. Cübeyl: Dâru's-Siddîk, 1421/2000.

Cürcânî, Seyyid Şerîf. "Îmân". *et-Ta'rifât*. Thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî. s. 37. Kâhire: Dâru'l-fadîle, t.y.

Çağrı, Mustafa. “Cömertlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 565-568. Ankara: TDV Yayınları. 8: 72-73. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

_____. “Mâlâyânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 481-482. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

_____. “Sabır”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 337-339. Ankara: TDV Yayınları, 2008.

_____. “Şükür”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 259-261. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

_____. “Ülfet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 286-287. Ankara: TDV Yayınları, 2012.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl. *Sünen-i Dârimî*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1423/2002.

Dumlu, Ömer. *Kur’ân’da Bazı Kavramlara Bakış*. İzmir: Anadolu Yayınları, 1999.

Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk. *Sünen-i Ebû Dâvûd*. Riyâd: Beytü’l-efkârî’ d-üveliyye, t.y.

Gündüzöz, Soner. *Orucu Anlamak*. Ankara: DİB Yayınları, 2012.

Hamza Muhammed Kâsım. *Menârü’l-kârî şerhu muhtasarı Sahîhi’l-Buhârî*. Thk. Abdülkâdir el-Arnâût. 5 Cilt. Beyrut: Dâru’l-beyân/Mektebetü’l-müeyyed, 1410/1990.

Harman, Ömer Faruk. “Günah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14: 278-282. Ankara: TDV Yayınları, 1996.

Heyet, *Hadislerle İslâm*. 7 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.

Heyet, *İlmihal*. 2 Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Heyet, *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.

İbn Allân, Muhammed Ali b. Muhammed. *Delîlü’l-fâlihîn li-turukı Riyâzü’s-Sâlihîn*. Nşr. Cem’iyyetü’l-Ezheriyye. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’l-kitâbi’l-Arabî, t.y.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tahir b. Muhammed. *et-Tahrîr ve’l-tenvîr*: 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru’t-Tunûsiyye, 1984.

İbn Battâl el-Kurtubî, Ebu’l-Hasen Ali b. Halef b. Abdülmelik. *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*. Thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim. 2. Baskı. 11 Cilt. Riyâd: Mektebetü’r-rüşd, 1423/2003.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef*. Thk. Hamd b. Abdullah el-Cuma’. 16 Cilt. Riyâd: Mektebetü’r-rüşd, 1425/2004.

İbn Hacer el-Askâlânî, Ebu’l-Fadl Şihâbeddîn Ahmed b. Ali. *Fet-hu’l-bârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî*. Thk. Muhibuddîn el-Hatîb. 13 Cilt. Kâhîre: Dâru’r-reyyân, 1407/1986.

İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*. Thk. Şuayb el-Arnâût. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1408/1998.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ebû Bekr. *Uddetü's-sâbirîn ve zahîretü'ş-şâkirîn*. 3. Baskı. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1409/1989.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm*. Thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. 2. Baskı. 8 Cilt. Riyâd: Dâru't-tayyibe, 1420/1999.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni. *Sünen-i İbn Mâce*. Thk. Sıdkî Cemîl el-Attâr. Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1424/2003.

İbn Receb, Ebu'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed. Thk. Mâhir Yâsin el-Fahl. *Câmi'u'l-ulûm ve'l-hikem*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1429/2008.

Kâdî İyâz, Ebu'l-Fadl Mûsâ el-Yahsubî. *İkmâlü'l-mu'lim bi-fevâid-i Müslim*. Thk. Yahya İsmail. 9 Cilt. Mansûra: Dâru'l-vefâ, 1419/1998.

Kastallânî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 10 Cilt. Mısır: Matbaatü'l-kübra'l-emîriyye, h. 1323.

Kirmânî, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Yûsuf. *el-Kevâkibü'd-derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 2. Baskı. 25 Cilt. Beyrut: Dâru ih-yâü't-türâsi'l-Arabî, 1401/1981.

Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdulmelik. *Letâifü'l-işârât*. Thk. İbrahim el-Besyûnî. 3 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmmeh li'l-kitâb, 2000.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Ashâbî. *el-Muvatta'*. Thk. Ebû Üsâme Selîm b. İd el-Hilâlî. 5 Cilt. Ummân: Mektebetü'l-furkân, 1424/2003.

Muhammed el-İtyûbî, Ali b. Âdem b. Musa. *Zahîratü'l-ukbâ fî şerhi'l-Müctebâ*. 40 Cilt. Riyâd: Dâru'l-mi'râc, 1416/1996.

Mübârefkürî, Ebu'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdürrahîm. *Tuhfetü'l-ahvezî şerhu Câmi'i'l-Tirmizî*. Thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fıkr, t.y.

Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdürraûf. *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1391/1972.

Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîh-i Müslim*, Riyâd: Beytü'l-efkârî'd-düveliyye, 1419/1998.

Müttakî el-Hindî, Ali b. Hüsâmeddîn b. Abdülmelik. *Kenzü'l-ummâl*. Thk. Safvetü's-Sekâ - Bekrî Hayyânî. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1405/1986.

Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb. *Sünen-i Nesâî*. Thk. Sıdkî Cemîl el-Attâr. Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1425/2005.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref. *Sahîhu Müslim bi-Şerhi'n-Nevevî*. 2. Baskı. 18 Cilt. Kâhire: Müessesetü Kurtuba, 1414/1994.

Râgıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. "Kml". *el-Müfredât fî-garîbi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Seyyid Keylânî. s. 441-442. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, t.y.

Sââtî, Ahmed Abdurrahmân el-Bennâ. *el-Fethu'r-Rabbânî li-tertibî Müsnedi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî*. 24 Cilt. Beyrut: Dâru ih-yâü't-türâsi'l-Arabî, t.y.

Sehârenfûrî, Halîl b. Ahmed b. Mecîd. *Bezlü'l-mechûd fî halli Ebî Dâvûd*. Thk. Muhammed Zekeriyâ b. Yahya el-Kandehlevî. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, t.y.

Sinanoglu, Mustafa. "İman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 412-314. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. Thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî. 12 Cilt. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, t.y.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünen-i Tirmizî*. Thk. Sıdkî Cemîl el-Attâr. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1425/2005.

Uludağ, Süleyman. "Amel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 13-16. Ankara: TDV Yayınları, 1991.

_____. "Fîrâset". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 116-117. Ankara: TDV Yayınları, 1996.

Yazır, Elmalılı M. Hamdî. *Hak Dini Kur'ân Dili*. İstanbul: Azim Dağıtım, 1992.

Yeniçel, Necati - Kayapınar, Hüseyin. *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1987-2003.

Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed. *el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. Thk. Safvân Adnan Dâvûdî. Dimeşk-Beyrut: Dâru'l-kalem/ed-Dâru's-şamiyye, 1415/1995.